

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА**

Освітній рівень: Магістр
Освітня програма: «Етнологія»
Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

**Повсякденне життя українських студентів
1981-2019 рр.**

Кваліфікаційна робота студентки
Онодвалюк Діани Валентинівни

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Конта Р.М.

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»
Завідувач кафедри:
Доктор історичних наук, професор
Капелюшний В.П.

(підпис завідувача кафедри)

Київ - 2021

Анотація

Онодвалюк Д.В. Повсякденне життя українських студентів 1981-2019 рр. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Київ, 2021 р.

У магістерській роботі зроблено реконструкцію основних категорій повсякденного життя студентства 1981-2019 рр. (соціальне розшарування студентів, їхні стратегії, візії майбутнього, побут).

У кваліфікаційній роботі розглянуто підходи до вивчення повсякдення українських студентів, проаналізовано побут, роль та місце студентської молоді у соціумі ЗВО, а також охарактеризовано особливі риси повсякденного життя молоді, співставлено різний досвід студентства 1980-2019 рр.

У даному дослідженні висвітлено насамперед унікальну порівняльну характеристику студентства чотирьох десятиліть (1980-2019 рр.), адже практично не існує досліджень, присвячених обраному періоду, загалом дослідження студентів 1920-1950-х рр та 1960-1970-х рр.

В ході роботи з історіографією найбільш сприятливо концепцію для подальшого висвітлення теми визначено концепцію Наталі Лебіної (висвітлення через дихотомію «норма-аномалія»). Також використано підхід М.Кругляк ділити сфери повсякденного життя студентів на публічну, матеріальну та нематеріальну.

На основі аналізу джерел виявлено суцільні зміни у ставленні студентства до навчання в ЗВО, трансформація студента в житті не лише соціуму університету, але й суспільства загалом. Досліджено перехід студентства від політично індиферентного до рушійного прошарку суспільства, що підтримує та форсує зміни у державі. Співставлено

матеріальну та нематеріальну сферу студентів чотирьох десятиліть та виявлено причини їх диференціації.

Також проаналізовано вплив держави та державних процесів на зміну побуту та пріоритетів студентства в усіх сферах.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

Onodvaliuk D.V. Everyday life of Ukrainian students 1981-2019 Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kyiv, 2021

In the master's thesis the reconstruction of the main categories of everyday life of students of 1981-2019 (social stratification of students, their strategies, visions of the future, life) is made.

The qualification work considers approaches to the study of everyday life of Ukrainian students, analyzes the life, role and place of student youth in the society of free education, and it also describes some special features of everyday life of young people, compares different student experiences of 1980-2019.

This study highlights first of all the unique comparative characteristics of students of four decades (1980-2019), as there are virtually no studies on the selected period, in general, the study of students in the 1920-1950's and 1960-1970's.

In the course of work with historiography, the concept of Natalia Leбина (coverage through the dichotomy "norm-anomaly") was most favorably defined as a concept for further coverage of the topic. M. Kruglyak's approach is also used to divide the spheres of students' everyday life into public, tangible and intangible.

On the basis of the analysis of sources the study reveals some continuous changes in the attitude of students to studying at university as well as the transformation of a student not only in the life of a university society, but also in a

society as a whole . The transition of a student from a politically indifferent to a driving stratum of a society that supports and accelerates change in the state is studied. The material and non-material spheres of the students of four decades are compared and the reasons for their differentiation are revealed.

The influence of a state and state processes on the change of life and priorities of students in all spheres is also analyzed.

Qualification work consists of an introduction, three sections, conclusions, a list of used sources and literature, appendices.

Зміст

Анотація	3
Вступ	7
Розділ I. Стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження. Методологія дослідження	12
1.1.Стан наукової розробки теми	12
1.2.Джерельна база дослідження	17
1.3.Методологія дослідження	19
Розділ II. Життєві стратегії студентів в університетському соціумі 1981-2019 рр.	26
2.1.Державна політика у сфері вищої освіти як ключовий фактор трансформації студентського повсякдення	26
2.2.Студент, викладач та адміністрація у рамках навчального процесу і поза ним	35
2.3.Студентські групи: класифікація та еволюція	46
Розділ III. Матеріальна та нематеріальна сфера студентського повсякдення у 1981-2019-х рр.	59
3.1.Матеріальні потреби студентів ВНЗ	59
3.2.Нематеріальні риси побуту студентів	75
Висновки	87
Список використаних джерел та літератури	93
Додатки	101

Вступ

Поведінкові моделі та повсякденне життя студентів ХХ-ХХІ століття вивчають, здебільшого, антропологи. Дискурс історії студентства і повсякденного життя студентів поступово заповнює і українську історіографію, особливо пануючою є тематика раннього нового часу і імперської доби. Однак радянське студентство, особливо у післявоєнну добу, та його повсякденне життя досі не стало повноправним об'єктом наукових досліджень. Він не міг стати таким, адже повсякдення, як наукова категорія, була відсутня у радянському науковому глосарії. Термін «Радянський спосіб життя» (рос. «Советский образ жизни»), який був скоріше політичним і етичним, відображав очікування від поведінки радянської людини, своєрідну норму. Оскільки радянський спосіб життя вже вважався продуктом еволюції радянського суспільства, то він сприймався як реальне становище речей. З розпадом СРСР у 1991 році чисельні західні і пострадянські дослідники почали цікавитись функціонуванням не тільки радянських владних та соціальних інституцій, а окремих суспільних верств, зокрема і студентства.

Категорія «Молодь» (у тому числі студенти) у законодавстві України, а також у ряді актів ООН та Євросоюзу виступає юридичною категорією, усвідомлюються її особливі потреби і визначаються механізми допомоги реалізації цих потреб. Тоталітарні і авторитарні режими ХХ ст. намагалися використовувати такі психо-соціальні особливості, тому саме молоде покоління зазнавало потужного контролю з боку держави. Період 1980-2013 років цікавий тим, що через призму кризи радянської ідеології та розпаду СРСР, соціальні та економічні кризи 1990-х рр. та відносну стабілізацію життя у 2000-х роках та боротьби, за визначенням Касьянова, «радянського ностальгійного» та «націоналістичного» моделей історичної пам'яті, яка значно впливала на усі сфери суспільного життя, ми можемо побачити

процес виходу студентів із сфери ідеологічного контролю, процесу зародження духу ініціативності, формування в ньому ідентичності «агентів та суб'єктів змін», усвідомлення себе частиною громадянського суспільства. Початки цих процесів спостерігаються у 1980-х роках, коли слабшає ідеологічний контроль, а системна криза змушувала задумуватись, що радянський лад не є вічним, а завершення уособлює Революція Гідності у 2013-2014 роках – її активним творцем було як раз студентство та його побутування у постреволюційних реаліях. Сучасне українське студентство сьогодні можна характеризувати кількома епітетами: воно «активне», «бунтівне», «креативне», водночас є «нужденним», «реакційним», «пасивним». Мабуть, жодна суспільна група не демонструє таких різноманітних полярних характеристик. В останні 5 років представники студентства звертають на себе увагу, як засновники стартапів, учасники реформістських ініціатив, правозахисного руху. Але представники того самого прошарку працюють інтернет-ботами, підтримують корупційні адміністрації вишів та охоче стають учасниками «проплачених» мітингів. Студентство є надзвичайно активним актором пост революційної України, це визнається освітянами, політиками та пересічними громадянами.

Актуальність даної роботи полягає, передусім, у тому, що вона майже не висвітлена у сучасній історіографії. Історики активно досліджують студентство 1920-1950-х рр. (у складі окремих і комплексних досліджень), існують роботи, присвячені студентам 1960-1970-х рр., однак практично не існує досліджень, присвячених повсякденності студентства 1980-х рр. і у пізніший період. Студентство України на сьогоднішній день у силу способу життя є активним прошарком, який долучився до політичних подій в колишньому СРСР та незалежній Україні, серед них особняком стоять три революції: «Революція на граніті», «Помаранчева революція» та «Революція гідності». На нашу думку розуміння причин сьогоднішньої позиції українського студентства буде досягнуто визначенням канонів розвитку української вищої освіти та реконструкції умов життя і

формування нового образу життя студентства, який сьогодні залишається домінантним серед здобувачів українських ВНЗ. Тому дана робота, через дослідження повсякденності студентства 1990-х рр. сприятиме виокремленню основних тенденцій, які позначають формуванню цієї особливої групи і визначають її розвиток і сьогодні. У той же час не можна сказати, що проблематика студентства у даний період ігнорується науковцями, що представляють інші науки: студентство досліджують соціологи, психологи, педагоги, політологи тощо. Величезна кількість джерел матеріалу сприяють появі якісних досліджень цієї проблематики. Головною проблемою істориків і етнологів є той аспект, що наукова спільнота обережно ставиться до досліджень з близькими до сучасності хронологічними рамками, а також тим, що використовують традиційні джерела для інтерпретації. Простір студента, особливо якщо говорити про новітній період після 2000 р., є занадто специфічним, для реконструкції того, що називають «життєвим світом» потрібно використовувати зовсім інші джерела і матеріали. На нашу думку, ця робота, хоча не претендує на повноту, може послужити наочним посібником для використання нетрадиційних матеріалів у дослідженнях, що проводиться за допомогою інструментів культурної антропології. Дипломна робота має і суттєву практичну цінність – суспільство продовжує мислити стереотипами стосовно студентства, що знаходить відображення у масовій культурі. Дослідження допоможе краще зрозуміти студентство, яке сьогодні не підпадає під звичні нам поведінкові моделі.

Об'єктом дослідження є українське студентство 1981-2019 рр. Проте, тут нам слід зробити важливе уточнення: Закон України «Про вищу освіту» пропонує нам визначення «здобувачі вищої освіти» – у цю категорію входять ті, хто вчаться в усіх навчальних закладах I-IV рівня акредитації. Ми свідомо обмежуємо коло нашого дослідження лише студентами класичних та педагогічних університетів та інститутів, що здобувають освітні ступені «бакалавр» та «магістр», та не розглядаємо повсякденне

життя осіб, що навчаються у коледжах, училищах тощо. До того ж, у своєму дослідженні ми не розглядаємо українських студентів, що здобувають освіту закордоном.

Предметом дослідження є повсякденне життя студентства 1980-2019 рр.

Метою дослідження є реконструкція основних категорій повсякденного життя студентства 1981-2019 рр. (соціальне розшарування студентів, їхні стратегії, візії майбутнього, побут тощо) використовуючи методологію істориків та антропологів, які досліджують студентську повсякденність), а також метод інтерв'ю та анкетування.

Вибір нами об'єкта, предмета, мети і методів зумовив формулювання ряду **дослідницьких завдань**:

- Проаналізувати підходи до вивчення студентського повсякдення та наявну історіографію;
- Визначити повноту джерельної бази;
- Визначити еволюцію правового становища студента у 1981-2019 рр.;
- Визначити роль і місце окремого студента у соціумі ВНЗ 1981-2019 рр. років, та його сприйняття і ставлення до цього соціуму;
- Відтворити побут студентської молоді 1981-2000-х рр.;
- Зробити висновки про особливі риси повсякденного життя студентської молоді і співставити різний досвід студентства 1980-2019 рр

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше в українській історіографії повсякдення українського студентства у 1981-2019 роках було комплексно досліджене. Автори, які розглядають студентське повсякдення, обирають собі предмет дослідження або до середини ХХ ст., або не використовують підхід довгих тривалостей. У нашій роботі повсякдення українських студентів розглядається протягом майже 40 років у контексті становлення української держави і громадянського суспільства, формування вітчизняної системи вищої освіти, трансформації ідентичності та

самоусвідомлення студентства. У даному дослідженні груповий портрет студентства не постає одномоментним, вирваним з певної історичної епохи, а таким, що поступово формувався, доповнювався деталями, видозмінювався протягом часу. До досягнень слід віднести відображення генези українського студентства протягом останніх 40 років.

Наукова новизна, також, полягає і у методологічному підході до дослідження. Вперше до проблематики повсякдення студентства у новітню добу був застосований міждисциплінарний підхід, що полягає у залученні широкого кола матеріалів з інших наук і галузей знань (право, соціологія). Нами було введено до наукового обігу широке коло джерел, зокрема матеріали студентських інтернет-порталів та спільнот у соц. мережах – адже, тільки залучення таких дозволяє комплексно розглянути студентське повсякдення у ХХІ ст.

Хронологічні рамки визначені між 1981 і 2019 роками. Початкова дата обумовлена розгортанням системної кризи радянського ладу та початком втрати Комуністичною партією Радянського союзу монополії на ідеологію, яка запустила процес трансформації студентської повсякденності. Нижня хронологічна межа обумовлена зміною влади в Україні та, зокрема, корекцією освітньої політики в уряді Олексія Гончарука.

Територіальні рамки дослідження встановлені територією України.

Структура роботи. Відповідно до поставлених завдань, робота складається з трьох змістовних розділів, вступу, висновку та списку використаних джерел та літератури та додатків

Розділ І. Стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження. Методологія дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

Перед тим, як ми будемо аналізувати історіографічний доробок, нам необхідно визначити критерії, які уособлюють історію повсякденності і як саме треба підходити до подібних досліджень.

Історія повсякденності, як окремих напрямків історичного дослідження, почав формуватися у другій половині ХХ ст. під впливом соціологів і філософів Н. Еліаса [72], Е. Маркузе [55, с.17-18], Г. Гарфінкеля та К.Гірца [72]. Французька історіографія (головним чином Ф.Бродель [47, с.49] вбачала історію повсякдення, як дослідження соціології та психології індивідів, у купі з розумінням «духу часу». [47, с. 54] Італійська школа еволюціонувала до демонстрації історії «малої людини», яка перетікла у формування методології мікроісторії, сформульованих К.Гінзбургом та Д. Леві. Німецькі історики запропонували особливий соціальний бік історії повсякденності, яка являла собою по-суті просопографічний портрет окремого соціального прошарку.

Оскільки радянська наука до другої половини 1980-х років розвивалася ізольовано від світових досягнень, то у СРСР формувалося інакше бачення історії повсякденності. Під впливом етнографічного підходу «повсякденність» розумілась тотожною терміну «побут». Таке бачення трималося до того моменту, як відомий культуролог Ю. Лотман не запропонував розмежувати ці два терміни. «Будь-який побут це, по-суті, віображення реальності. Речі, їхні властивості, пристосування та використання несуть певний культурний код епохи, у якій використовувались» [63, с. 8]. Бачення Юрія Лотмана підхопило нове покоління істориків, які почали формувати школу досліджень історії повсякденності. Зокрема активно включилась у дискусії «піонерка»

досліджень радянської повсякденності Наталія Лебіна. У 1999 році вона видає свою новаторську роботу «Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930-е годы» [62, с. 13], у якій формує нове бачення радянської повсякденності. Н. Лебіна погоджується вважати повсякденне життя «Певною сукупністю повторюваних щоденних практик, дій, оцінок оточуючого, яке здійснюється індивідом чи групою людей» [62, с. 13-14]. Дослідниця вважає повсякденними практиками дії у межах, визначених законодавством, а також моральними приписами. З цього слідує, що одні дії сприймаються суспільством схвально і є нормою, інші – негативно, і це визначається терміном девіація. Цю концепцію авторка підкреслила у французького соціолога Еміля Дюркгайма [62, с. 27]. Саме дихотомію «норма-девіація», або простіший варіатив «норма-аномалія», Н. Лебіна пропонує застосовувати до вивчення радянського повсякдення – її можна використовувати не тільки до висвітлення проблеми злочинності, проституції [63, с. 32], а і пояснювати за її допомогою зміни у різних категоріях повсякденності – наприклад це стосується харчування, з початком доби «воєнного комунізму» ресторани стали вважатися «аномалією», хоча у дореволюційних містах були нормою. [63, с. 17]. Попри популярність своїх робіт, Н.Лебіна була неодноразово критикована своїми колегами: Н.Козлова відмітила, що авторська візія радянського повсякдення, як виключно накинута приписами органів влади спрощеним і невірним, натомість на думку Козлової «радянська людина сама виступала творцем свого повсякденного життя на рівні з державою» [58, с. 33]. Інша спеціалістка з історії радянського повсякдення В.Тяжельнікова вважає, що сама конструкція «норма-аномалія» є штучною і достатньо умовною [77, с. 85]. Крім того, додамо, що Н.Лебіна сама зазначає, що свідомо відмежовується від дослідження повсякденності села, бо вважає саме розуміння міської культури ключовим у визначенні радянського повсякдення: у її велику монографію «Советская повседневность: нормы и

аномалії. От военного комунизма до високого стиля.» нариси присвячені селу не увійшли[63, с. 30].

Таким чином, стає зрозуміли, що терміни «повсякдення» та «історія повсякденності» мають багато сторін і сенсів. Це може бути або: 1)Вивчення великих структур; 2)Вивчення окремого прошарку з оглядом соціальних контактів у його середовищі; 3)Вивчення макроструктур через використання підходу «норма-аномалія». У нашій роботі ми будемо досліджувати саме студентську молодь 1980-х – 2019-х., контакти членів цього середовища та взаємодія його з іншими. Але і підхід «норма-аномалія» також вбачаємо доречними використати, особливо коли мова йде про писані і неписані норми вищої школи – виконання або невиконання цих приписів вело до маркування та іншування окремих членів цього середовища.

Тепер ми зробимо огляд історіографії, яка стосується вивчення повсякденного життя студентської молоді. У СРСР, як ми вже зазначали, категорії «повсякденність» не існувала у гуманітарних науках як такої. Про ті практики, які ми будемо обговорювати у контексті повсякденного життя студентства йшла мова у фундаментальних виданнях на кшталт «История народного образования» [75, с. 63] або «Культура и народное образование в СРСР» [75, с. 64] зосереджувались на становленні вищої школи, про повсякденність студентів згадувалось виключно у контексті труднощів, які долали студенти за післявоєнної відбудови чи на ціліні. Тобто аналіз студентського середовища, як самодостатньої соціальної групи, яка відрізнялась від усіх інших прошарків суспільства не здійснювався зовсім.

У 1960-х рр. у середовищі західних советологів почалися поширюватись ревізійні ідеї, які відкидали концепції дослідників «старої школи»: ті стверджували, що СРСР являє суспільство зовсім нового типу та займалися аналізом державних інституцій і їхніх функцій [59, с. 233]. Серед них була і Шейла Фітцпатрік, яка стала класиком дослідження радянського повсякдення. Вона бачила студентів як середовище виховання

робочої інтелігенції, яке не набуло жодних специфічних рис. Ш.Фітцпатрік зазначала у тому числі і практичну ідентичність повсякденних практик і дозвілля як робочої так і студентської молоді [59, с. 235-236].

З початку 1990-х рр. з загальним розвитком студій з історії повсякденності, студентство стало об'єктом дослідження істориків, зокрема вагомими успіхами мають дослідники з Росії. Зокрема Олександр Рожков видав фундаментальну монографію «В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в Советской России 1920-х гг.» [75, с. 24], яка присвячена не тільки студентам, однак є серйозним антропологічним дослідженням: зокрема А. Рожков долучив до своїх джерел чисельні анкети, якими відрізняються 1920-ті рр. з динамічним розвитком соціології у цей період [75, с. 30-31].

Ряд інших дослідників запропонували свої концепції і візії студентського повсякдення. Так А. Любаєва дослідила побут студентів-першоцілінників у 1950-х рр. [65, с. 124-128], Т. Молчанова у своїй статті запропонувала нову концепцію «часового бюджету» - часу, який мав студент на задоволення своїх потреб і вивчення його використання: стаття є яскравою демонстрацією міждисциплінарного підходу, дуже розповсюдженого у сучасній антропології [66, с. 40 - 42]. М. Котовська і В. Шалигіна у своєму дослідженні продемонстрували, як методика мікроісторії може бути використана для дослідження повсякдення студентів: так дослідниці розглянули повсякденне життя студентів столичного МДУ у 1970-х рр., досконало використавши метод інтерв'ю.

На українському ґрунті нині є достатньо розробленим студентське повсякдення імперської доби. Зокрема слід звернути на останню роботу М. Кругляк, яка присвячена повсякденному життю студентів під російської України у імперську добу [60, с.152-162]. Попри інші реалії, які супроводжували студентів радянського періоду, ми вважаємо, що структура нарративу, яку використала дослідниця, була достатньо слушною. М.

Кругляк спочатку розглянула контекст епохи, вивчивши правове і соціальне становище студентів, а також поділивши оповідь про повсякдення на частину, яка присвячена їжі та житлу (саме на ці речі студент витрачав і витрачає більшість ресурсів), на кінець залишивши оповідання про одяг та нематеріальну сферу[61, с. 18].

Більшість дослідників студентства 1980-2000-х років є авторами міждисциплінарних досліджень і часто зосереджуються на одному невеликому кейсі. Так російські автори Є. Бабаєва, Г.Ганшина [51, с. 52-61] та В.Плетнев [70, с. 341-345] зосереджуються на дослідженнях студентського самоврядування, його взаємодії з владою, адміністрацію університету. Зокрема здійснюється спроба аналізу того, як ВЛКСМ намагався організувати повсякденне життя студентства як демонстрацію дії постулатів радянської ідеології і який опір це зустрічало.

Одним з найбільш ґрунтовним досліджень, присвячених українському студентству доби незалежності, належить соціологіні Л.Сокурянській[76]. Авторка, базуючись на соціологічних дослідженнях, що проводились у 1980-2000-х роках у Харківському університеті, визначило трансформацію сприйняття категорії «цінності» в студентів та процесу їхньої особистісної само ідентифікації в українському суспільстві через призму суспільно-політичної ситуації 1990-2000-х рр. Л. Сокурянська доводить, що вже друге покоління студентів доби незалежності, співставляють свої цінності та індивідуальні стратегії зі шляхом модернізації.

Говорячи про історіографію такої проблеми як повсякденне життя студентів у 2015-2019 роках слід констатувати майже цілковиту її відсутність. Історики та антропологи практично не брались за проблеми життєвого світу студентства у пост майданні роки, ймовірно, це спричинене незначним проміжком часу, який пройшов з тих подій і усталеними уявленнями академічних дослідників, що часова відстань між досліджуваною проблематикою та сьогоденням має складати принаймні кілька десятків років. Своєрідним виключенням тут виступає масив

досліджень присвячений студентському виміру Революції Гідності 2013-2014 рр. – осмислення цих процесів вже розпочалося, на I науковому форумі Революції Гідності у грудні 2014 року говорили навіть про створення окремого напрямку – «Майданознавства». Попри те, що дослідження таких авторів як Томас Юнс [46] та Марсі Шор [80, с. 264] виходять за межі запропонованих хронологічних меж, вони концентруються на далекосяжних впливах «студентського Євромайдану» на зміну світогляду студентів та на явище студентського активізму впринципі.

У 2017 році за сприяння українського відділення «Фонду Конрада Аденауера» був виданий збірник статей «Вища освіта в Україні: порядок денний для реформ» під редакцією Євгена Ніколаєва [78, с. 4-13]. Над виданням працювали викладачі українських та німецьких університетів, представники неприбуткових організацій, що працюють у сфері контролю якості освіти та державних службовців (зокрема, перша заступниця Міністра освіти Інна Совсун). Більшість статей присвячені аналізу роботи органів державної влади у освітній сфері, міжнародному співробітництву у сфері реформ, але торкаються і проблеми комунікації студентів із ВНЗ: соціологиня Олена Нікуліна розкрила цю проблему у правозахисному контексті, розкривши кейс неформального об'єднання «КНУ протест», які гучно заявляли про себе у 2016-2017 роках [69, с. 49-52].

Таким чином, попри свою молодість, історіографія про студентське повсякдення радянської доби є достатньо широкою, склалася певна методологія вивчення цієї проблеми, однак повсякденню студента 1980-2000х рр. практично не є представленим у історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження

Ми вже відмічали, що джерельна база дослідження є достатньо специфічною. Це, звісно, не стосується інтерв'ю, які є основним джерелом для реконструкції студентського повсякдення. Для даного дослідження ми провели інтерв'ю з 29 респондентами – студентами ВНЗ, які навчались

(навчаються) протягом 1981-2019 років і є студентами I-IV курсів освітнього ступеню «бакалавр» та I-II курсів освітнього ступеню «магістр» та випускників. Респонденти представляють 10 різних українських ВНЗ. Проведені тематичні інтерв'ю розкривали процес вступу до університету, життєву візію студентів, різні аспекти побуту та стратегії поведінки у студентському соціумі та ВНЗ протягом 1981-2019 років.

Надзвичайно важливим джерелом для досліджень студентського повсякдення другої половини 2010-х років є інтернет-ресурс «Студвей». Заснований він був ще у 2013 році журналісткою Тетяною Тереховою, але саме після Революції Гідності він став популярним ресурсом серед молоді. Засновниця у своєму інтерв'ю розповіла, що ідея сайту для студентів, який об'єднував новини про освіту, блоги, тексти про життєвий стиль і мотивацію виникла у період її навчання на магістерській програмі з журналістики у США. Ідея «Студвею» полягає у тому, що користувачі сайту є одночасно його співтворцями – в редакції добре налагоджений зворотній зв'язок, тому не тільки запис штатного автора, а і запис зі студентського блогу може потрапити на головну сторінку. Ресурс висвітлює новини ВНЗ, розповідає про студентські ресурси і ініціативи, розповідає про хід студентських протестів та описує побут – не рідкістю є репортажі зі студентських гуртожитків чи ретельний розбір продовольчої картини. Множинність аспектів повсякдення, який пропонує один ресурс робить його надзвичайно цінним для дослідження подібного нашого – особливо враховуючи, що «Студвей» є незалежним медіа, який функціонує завдяки партнерським матеріалам та грантовій підтримці.

Одним з проектів «Студвею» є «1917-2017. 100 років українського студентства» [45]. Його авторкою стала Анна Олійник, на той момент журналістка видання: ресурс став однією з небагатьох спроб аналізу становлення спільноти студентів у довготривалому проміжку, хоч і не позиціонувався як суто історичний проект. Попри, за висловом авторів, відверто публіцистичний і розважальний характер, матеріали базуються на

унікальних архівних джерелах, спогадах. Заслугує уваги те, що, як зазвичай у таких масштабних проектах, не ігнорується контекст повсякденного життя і студентської культури. Оповідання по декадах кожного разу завершується матеріалом про моду, музичні вподобання та студентський життєві стратегії. Це стосується і періоду 2007-2017 років – фокус робився на студентському активізмі, суспільно-політичній діяльності [45]. Дійсність відтворена за допомогою чисельних інтернет-джерел, а присутність лінків робить сторінку безцінним депозитарієм про різні сторони студентських реалій досліджуваного періоду.

Третім великим масивом джерел, який ми використовуємо у цьому дослідженні є соціологічні опитування. У 2009 році на факультеті соціології КНУ імені Тараса Шевченка був започаткований проект «Університетське дослідження» (UNIDOS) [40]. Протягом десяти років студенти соціологічного факультету здійснюють моніторингові опитування студентів КНУ за якими визначають соціальний портрет студентства, зміну ставлення до різних аспектів університетського життя, які містять і змінну форму, тобто реагують на актуальні події у житті університету та суспільно-політичному житті країни. Окремо здійснюються опитування першокурсників (в основному вони стосуються процесу вступу і адаптації до життя університету) та старших курсів, таке опитування включає значно більше позицій, де фіксуються витрати студентів, їхню візію життя в гуртожитку, матеріально-технічної бази тощо. Щорічні звіти дозволяють відслідковувати динаміку бачення студентами різних аспектів свого повсякдення протягом тривалого періоду.

Таким чином, історіографія проблеми представлено лише кількома працями, тематика яких лише віддалено розкриває проблеми життєвих стратегій, побуту і студентського повсякдення. Натомість, комбінація використання інтерв'ю респондентів, своєрідних інтернет-ресурсів та соціологічних опитувань дозволяє достатньо повно і ґрунтовно розкрити різні аспекти студентського повсякдення у досліджуваній період.

1.3.Методологія дослідження

Поставлені наукові завдання, зумовлені метою дослідження, обумовили використання спектру методів. Згідно з прийнятою у джерелознавстві класифікацією, ми поділяємо їх на загальнонаукові (ті, що характерні для багатьох наук) і спеціально-історичні (характерні, передусім для наукових досліджень).

Серед загально-наукових методів, у даному дослідженні використовувались метод аналізу, синтезу, індукційний метод, моделювання (створення моделі студентського повсякдення 1980-х, 1990-х, 2000-х та 2010-х рр.), абстрагування, аналогії та редукціонізму. Серед спеціально-історичних методів, що ми застосували у даному дослідженні, слід виділити методи періодизації (виокремлені основні етапи трансформації повсякдення українських студентів, починаючи з 1980-х рр. і закінчуючи 2019 роком), історико-порівняльний метод (співставляються життєві стратегії студентства різних епох, виокремлюються спільні і відмінні риси), історико-системний метод (студентство аналізується як окрема субкультура, цілісна система, що має певну тяглість, історію, власні виняткові риси, консолідуючи фактори та світоглядну систему), історико-типологічний метод як спосіб розчленування цілого на сукупності суб'єктів і явищ, у контексті нашої роботи – розчленування студентського повсякдення на окремі феномени, такі як стратегії життя в університетській просторі, відповідно до його правил і приписів, матеріальної (житло, харчування, одяг) та нематеріальні (розваги, дозвілля, навчання тощо) сфери побуту.

Одним з ключових методів, що належить до сфери антропології та був використаний нами, є метод інтерв'ю. При роботі з подіями і процесами недалекого минулого, опитування інформантів є одним з

головних шляхів отримати інформацію про них. Дисципліна, у якій головним джерелом є інтерв'ю, отримані в безпосередніх свідків подій, називається «усна історія»: її появу відносять до 1960-х рр. і пов'язують з антропологічним поворотом у історичній науці другої половини ХХ ст. Історики тоді відкидають постулат про визначальну роль мемуарів «визначних акторів історії» (політиків, воєноначальників) серед наративних джерел: визнається визначальною участь у історичних процесах «маленької людини», в науковців виникає інтерес до їхніх свідчень та інтерпретації подій [85, с. 211]. Серед типів інтерв'ю, які зазвичай виділяються істориками, що працюють з усною історією та антропологами (структуроване, напівструктуроване та біографічне), саме структуроване інтерв'ю є таким, що найбільше відповідає меті та завданням дослідження. Сьогодні ми перебуваємо у ситуації, коли маємо обмаль даних про студентське повсякдення, особливо якщо говорити про 1980-1990-ті рр. У таких умовах напрочуд важливим є отримати фактологічні відомості про побут та життєві стратегії студентства, які у подальшому будуть залучені для аналізу. Напівструктуроване та біографічне інтерв'ю використовуються дослідниками тоді, коли докладно відомі усі фактологічні деталі тієї чи іншої події або явища і автор потребує саме конотацій та інтерпретацій від самого свідка, зрозуміти його ставлення до процесів, поставити їх у певну ієрархію подій з його життя. Структуроване інтерв'ю, де інформат дає відповіді на конкретні питання про ті чи інші аспекти студентського повсякдення дало нам можливість отримати необхідне фактологічне тло для подальшої аналітики.

У контексті підходів до радянського і пострадянського повсякдення, ми використовуємо підходи до його вивчення дослідників Ю.Лотмана та Н.Лебіної. Ю.Лотман чітко розмежував два різних підходи до історії повсякдення: повсякдення як побут – тобто матеріальний світ, що оточує людину, та відносини з ним – та як комбінацію матеріального аспекту та життєвих стратегій – як індивід у межах існуючої парадигми

обирає той чи інший шлях розвитку, модель поведінки, концепцію взаємодії з оточенням. Останній компонент, у тому числі на нашу думку, є первинним, найважливішим, таким, що визначає матеріальний вимір повсякдення та зумовлює означення студента у своїй соціальній групі [63, с. 63]..

Н. Лебіна стала авторкою розгляду проблеми повсякдення крізь призму дихотомії норми і девіації. Згідно їй, основним стейкгольдером, що визначає повсякдення великих соціальних груп, є держава. Їй належить виняткове право видавати загальнообов'язкові правила поведінки – закони та підзаконні акти – та застосовувати примус для забезпечення їх виконання. Працюючи з різними сторонами суспільної моралі, деяки вона позначає як норму – тобто прийнятну модель поведінки, інші – як девіацію, себто відхилення, яке потребує коригування [63, с. 66].. Такий підхід є ефективним у дослідженні довготривалих структур, коли потрібно відстежити і промаркувати трансформації, що відбуваються у їхніх рамках. Теорія Н. Лебіної є ефективною для розгляду повсякдення українського студентства на зламі його суспільної ролі. Через призму дихотомії «норма-девіації» ми можемо пояснити зміни у ключових моделях повсякдення. Наприклад, якщо у 1980-х рр. громадська активність студента не віталась і, скоріше, засуджувалась, то сьогодні можливість громадської діяльності закріплена законодавчо, а суспільство бачить студентство як важливого суб'єкта громадського процесу. На такому прикладі можна побачити методичку використання підходу у нашій роботі.

Таким чином, тема студентства доволі посередньо розроблена у історіографії, особливо українській та пострадянській. Історія повсякдення має давнє коріння і, фактично, розпочинає відігравати провідну роль в історіографії у другій половині ХХ ст., синхронізуючись з так званим «антропологічним поворотом» у історичній науці – системою підходів, у яких людина ставилась у центр дослідження, фахівці прагнули не відновити хронологію подій, а реконструювати оточення людини, її побут, систему

ідей, вірувань, стереотипів. Історики ставали подібними до антропологів, які відтворювали життя давніх суспільств, спілкуючись з представниками племен, що за рівнем розвитку матеріальної культури були ще у кам'яному віці та занурювались у їхній життєвий та духовний світ, тільки замість співрозмовників та реально існуючого суспільства були наявні лише історичні документи і матеріали, за якими пропонувалось відтворити життя та уявлення спільнот. Історія повсякдення також вкладалась у тренд досліджень на проблематику соціальної історії – події світових воєн сприяли розчаруванню у традиційній історіографії широкого кола дослідників та споживачів історичної науки, мода на дослідження спільнот, їхньої матеріальної культури, на довгій тривалості та структури

Якщо історія повсякдення виходила із розвитку соціальної історії у ХХ ст., то студії з історії студентства вийшли із лівої критики науки другої половини ХХ ст. У той момент, коли франкфуртська школа змістила акцент у дослідженнях істориків соціалістичного спрямування із робітничого класу та робочих мас на маргінальні та декласовані елементи, творчу богему та інтелігенцію, студентство одразу опинилось у центрі філософського осмислення. Йому відводилась виняткова роль у революційних процесах, емансипації, боротьбі за права людини, відстоюванні пригноблених верств населення. На протигагу робочому класу, що отримав зростання матеріального добробуту і задовольнявся малими поступками, студентство є динамічним станом на етапі формування власної ідеології, людина у такому віці формує свою особистість і болісно реагує на будь-яку несправедливість. Події кінця 1960-х років, які позначились реальними виступами, ядром яких були як раз таки студенти, які діяли доволі активно і агресивно, аж до захоплення університетських містечок. Тренд на вивчення студентства у соціальних науках продовжує триматись доволі високо, оскільки воно є цікавим для дослідників саме винятковим статусом і світоглядом.

Поєднання студентських студій та історії повсякдення відбулося на пострадянському просторі у 1990-х рр. До того студентство розглядалось

крізь призму історії комуністичного руху та подвигів у пікові моменти історії СРСР. Чисельні нариси про історію університетів і інститутів, що виходили протягом існування Радянського Союзу уявляли історію студентського прошарку крізь призму класової боротьби. Розглядалися різні форми цієї боротьби – протистояння студентства з «реакційною професурою» чи адміністрацією університету, державним ладом Російської імперії, царизмом, протистояння студентів з пригноблених верств та «буржуазних» здобувачів. Говорячи про роки Другої світової війни, акцентували увагу на студентах-фронтовиках, студентах підпільниках. Радянська наука, яка ще у 1930-х рр. зазнала розгрому соціальних наук та антропології, не ставила перед собою задачу вивчати студентів як окремий прошарок, його генезу та функціонування. Усі ці тенденції прийшли вже після розпаду СРСР, коли знову запанував плюралізм у системі досліджень, у науковий обіг активно впроваджувались досягнення західної науки, зокрема антропологічних підходів та соціальної історії, наново відроджувалась соціологія. Але до сьогодні дослідники, здається, міцно тримаються за концепцію психолога М. Гальббакса, який, фактично, увів у науковий обіг термін «історична пам'ять». Він вважав, що має пройти 50 років, перш ніж події стануть, власне минулим і їх можна буде досліджувати з позиції історії. Розкривається побут спудеїв вищої школи ранньомодерної доби, з'являються дослідження з історії повсякдення студентів Наддніпрянщини та Західної України у дореволюційну добу, праці з повсякдення студентства і молоді 1920-1930-х рр. і навіть окремі розвідки про побут студентів післявоєнної доби. Але період 1980-2000-х років у контексті наукових досліджень досі знаходиться на етапі накопичення інформації та матеріалів – повсякдення студентства розглядається виключно у спогадах науковців, воно навіть не є сюжетом окремого публічно-історичного чи усноісторичного проекту. Таким чином, комплексне дослідження, що об'єднає нечисельні джерела зі студентського повсякдення та

використовуватиме актуальні і міждисциплінарні підходи є доволі нагальним.

Джерельна база дослідження є різноманітною, якщо говорити про різні етапи розвитку студентської спільноти, розглянуті у цій роботі. Студентське повсякдення 1980-х років доводилося реконструювати переважно на усноісторичних матеріалах: спогадах, інтерв'ю, записаних авторкою. 1990-ті рр. вирізняє та сама проблема: вони позначені практично повною відсутністю опублікованих еґо-документів про повсякдення студентської верстви. Тренд на матеріальну спадщину і культуру 1990-х рр., що спостерігається останнім часом, збільшує інтерес до епохи та сприяє публікації джерел, що конкретно не висвітлюють студентське повсякдення, а, скоріше відображають загальне матеріальне тло життя людей у ті роки. Спогади, зображальні джерела, інтерв'ю також інтерполюються для використання у реконструкції студентського повсякдення.

Ситуація з повсякденням студентів 2000-х рр., особливо після 2009-2009 років, коли широкого поширення набули соцмережі, є діаметрально протилежною у плані стану джерельної бази. Панування інтернет-культури, соц. мереж, що стали невід'ємною частиною життя молоді, студентські інтернет портали – усе це зберігає у відображає абсолютно різні аспекти повсякдення у режимі онлайн (публікуються у режимі реального часу і з тих пір залишаються новини, пости, зображення), практично не редаговані з мінімальною можливістю аберації, як часто буває зі спогадами. Ще одним важливим джерелом, яке дозволяє зрозуміти нам різні аспекти студентського повсякдення є різноманітні соціологічні опитування. Відтворити портрет пересічного українського студента як великі дослідницькі церкви так і невеличкі дослідницькі центри, що існують при академічних інституціях у самих університетах. Останні публікують матеріали щорічно – враховуючи приблизно однаковий перелік питань, тем і проблем, що там висвітлюється, ми можемо побачити зміни у

короткочасовій перспективі: це є надзвичайно важливим у сучасному динамічному світі.

Розділ II. Життєві стратегії студентів в університетському соціумі 1981-2019 рр.

2.1. Державна політика у сфері вищої освіти як ключовий фактор трансформації студентського повсякдення

Як ми вже зазначали, нині «студентство» у правових категоріях входить у більш широкий термін «молодь». Особливий статус і потреба цього прошарку регулюється на рівні українського [6] і міжнародного законодавства.

Головним документом, який регулював правове становище не тільки студентів, але і учнів, вчителів та викладачів є закон «Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании» від 19 лютого 1973 року (зі змінами і доповненнями від 27.11.1985 року) [3]. Стаття 2 повторює майбутню норму Конституції 1977 року про те, що кожен громадянин має право на безоплатну освіту. [3] Далі, у статті 4 (п.8) про принципи народної освіти, законотворець зазначає, що одним з головних принципів освіти є «единство обучения и коммунистического воспитания; сотрудничество учебно - воспитательных учреждений, семьи, общественных организаций, трудовых коллективов в воспитании детей и молодежи» [3]. Звернемо увагу на використання терміну «освітньо-виховний заклад». З нього видно, що у навчальний заклад будь-якого рівня накладалась виховна, а те й політична функція.

Студентами визначались особи, які вчаться у університетах, інститутах, академіях та заводах-втузах. [3] У статті 46 зазначається, що головною метою вищої освіти є, окрім набуття професійних навичок, отримати ґрунтовну політичну підготовку, виховання морального члена комуністичного суспільства, виховання студентів «будівничими» нового суспільства, формування високих естетичних норм [3].

Сприйняття студентства у радянському дискурсі було вкрай обережним. Вони були героями минулих днів – учасники стачок, революції, Другої світової війни. Згідно з матеріалами проєкту «100 років українського студентства», спецслужби у 1980-х роках пильнували за молоддю, будь-якими неформальними організаціями та їхніми членами – серед студентів їх було, зазвичай, доволі багато. Зокрема, КДБ знала точну чисельність усіх «хіппі» на межі 1970-х та 1980-х рр. [45]. У вищих навчальних закладах була організована ціла розгалужена система, щоб контролювати студентське середовище. Те, що найбільше непокоїло радянські спецслужби та партійних функціонерів у першій половині 1980-х рр. – це відсутність у молоді «політичної грамотності і орієнтирів». У студентському середовищі, як і у всьому радянському суспільстві запанувало доволі формалізоване ставлення до державних інституцій та ідеології – вони залишались лояльними, утім, виконували чисельні ритуали не вкладаючи у них сенсу.

Важливим аспектом впливу держави на студентське середовище у 1980-х рр. було те, що майже усі студенти входили до місцевого відділення Всеюзного ленінського комуністичного союзу молоді (скорочено ВЛКСМ). У 1985 році ця організація на піку своєї діяльності на території Української РСР – у неї входить 7 млн. молодих людей[45]. Комсомол, у певній мірі, дублював партійну структуру серед молоді, організовував дозвілля, дискотеки. Виключення з комсомолу було покаранням за невдалі, на думку організації, кроки у громадській діяльності, та могло обернутися серйозними наслідками для винуватця. Вахтанг Кіпіані згадував, що членство у комсомолі на рік влітало у серйозну «копійочку» – 14 карбованців. Якось він вирішив вийти зі складу організації, прийшов до місцевого осередку. Функціонерка, що сиділа там, заяву не прийняла і порвала. Тоді Кіпіані погрожував винести стул – він вважав, що предмет меблів, принаймні, частково компенсує йому витрачені кошти[45].

Плюралізм і гласність, якою характеризувалась друга половина 1980-х рр., серйозно вплинула на студентське середовище і їхні відносини з

державою. Першою тенденцією був занепад ВЛКСМ як єдиної легальної молодіжної організації. Влада активно заохочувала активістів комсомолу до проведення більш актуальної суспільної діяльності серед молоді. Так, країну накрило мережею клубів дозвілля – вони контролювались комсомолом і були, на його думку, чудовим місцем, щоб приймати контролювати політичні настрої молоді. Там з'являлись різні клуби та гуртки, вперше відкрито зазвучала рок-музика – такою культурною діяльністю ВЛКСМ прагнув актуалізувати вимогу молоді вільніше почуватись себе у країні, але не допустити у політику. Так, саме український ВЛКСМ став головним організатором легендарного музичного фестивалю «Червона Рута-1989», що пройшов у Чернівцях: ця подія, фактично, вперше вивела на широкий загальний ряд українських андеграундних гуртів та виконавців і, на думку багатьох, поклав початок сучасній українській естраді доби незалежності. Утім, втрата ідеологічного контролю не могла не позначитись на становищі єдиної молодіжної організації – кількість її членів почала стрімко падати. У 1987 році їх було вже 5 млн. чоловік, а у 1990-му році – 3,7 млн, тобто цифра впала за п'ять років майже удвічі[45]. Студенти переорієнтувались на інші ініціативи, що пропонували більш актуальний погляд на речі – багато їх було серед членів Українського культурологічного клубу, який вважається системоутворюючою інституцією в українському політичному русі доби Перебудови, наприкінці 1980-х років була створена перша легальна незалежна студентська організація – Українська студентська спілка, що існує і дотепер [60].

Якщо ми розглянемо радянську культуру та образотворче мистецтво, то студент у ній часто фігурує як доволі незграбна, комедійна особистість, яка не виявляє інших інтересів, окрім навчання, прогулянок тощо. Ударом по стереотипу студента, що залишався осторонь суспільно-політичних процесів завдала «Революція на граніті» яка відбувалась у Києві протягом жовтня 1990-го року. Чисельна група студентів з понад 100 чоловік, висуваючи ряд вимог уряду та Верховній Раді УРСР прямо на Жовтневій

площі (нинішній Майдан Незалежності) влаштовують голодування. Акція знаходить підтримку у місцевої молоді та інших киян, у результаті, абсолютно неочікувано, частина вимог задовільняють, а про події протесту, за допомогою телебачення, яке демонструвало спілкування Л.Кравчука з протестувальниками, дізнається уся країна. Так, студентство протягом 1980-х – початку 1990-х років поступово відходила від державного контролю і з доволі активною, але лояльної верстви перетворилась на опонентів комуністичного режиму та зіграли велику роль у його поваленні в Україні.

Таким чином, у правовому полі студент не представляв прошарок з чітко визначеними привілеями, у даний момент студентство і молодь. Студентство розглядалась як перехідний етап, коли студента буде виховувати держава. Увесь закон оформлений патетикою, що студент має поважати державу, стати її опорою, працювати на благо батьківщини. Таким чином, студентство сприймалася, як «пустий келих», якій треба наповнити, активно застосовуючи виховання. Жодних спеціальних гарантій, де окреслювалось особливе становище студентської молоді, на той момент не функціонували.

Період 1990-2000-х рр. позначився складними трансформаціями і переходом від радянської до незалежної української вищої школи. На перших етапах головним завданням було збереження провідних інституцій вищої освіти – університетів, інститутів, професорсько-викладацького складу. У складних реаліях перехідного періоду, коли ще не пройшла етап свого становлення фіскальна система і працівники так званої «бюджетної сфери», до якої відносились і заклади вищої освіти, могли роками не отримувати зарплатні, на перший план вийшло завдання виживання – воно стало актуальним і для самих студентів, що відмічають наші інформанти. Першим помітним зламом, що принесло державне регулювання у стратегії життя студентів є фактична відмова від обов'язкового відпрацювання випускниками «вишів», які навчались за кошти державного бюджету, у державних установах та підприємствах. У 1997 році постановою №992

Кабінет Міністрів України повертає радянський порядок відпрацювання випускників ВНЗ – згідно цього документу, кожен з них мав протягом трьох років відпрацювати на державу у встановленому законом порядку. Постанова містила навіть типову угоду і документи, які теоретично мали б заводитись на кожного студента, але фактично новітні ринкові умови зробили відпрацювання неможливим і ця норма продовжила існувати формально аж до 2017 року, коли була скасована новою редакцією Закону України «Про освіту».

1990-ті рр. позначились зміною структури системи вищої освіти в Україні. Була введена система ступенів вищої освіти: «базова» (ступінь бакалавра) та «повна» (ступінь спеціаліста, пізніше – магістра). У залежності від наявності науково-технічної бази для підготовки фахівців певних рівнів, вищим навчальним закладам присвоювались рівні акредитації: I-II рівень отримували коледжі та училища, що готували випускників за ступенем «молодшого спеціаліста», III рівень – інститути, що мали права готувати студентів на базовому рівні вищої освіти (бакалавр) і IV рівень – «виші», що випускали студентів за повною вищою освітою (магістр, спеціаліст) [73]. Проте, на думку П.Кострубія та П.Рашкевича, за спробою становлення національної вищої освіти, вітчизняні реформатори «прогавили» важливі європейські інтеграційні процеси – Сорбонський процес (1998 р.), яким запроваджувалось поняття «європейський простір вищої освіти», де мали б діяти одні і ті самі норми навчання студентів та декларацію прагнення створити у цьому просторі рівні можливості для працевлаштування випускників, та Болонський процес (1999 р.), що мав слугувати виробленню конкретних регулятивних норм нового освітнього простору [48]. Вступ держави за прийняття основних завдань та механіки Болонського процесу в національну систему вищої освіти відбувались складно. При першому разі 1990-го року Україні так і вдалось увійти в систему через причини, невідомі і сьогодні. Тому лише у 2003 році було подану заявку на Берлінській Конференції міністрів освіти. Чекати

прийшлося протягом двох років через обов'язковий період підготовки, який включав конференції, приїзди експертів, активну пропагандистську кампанію в медіа. На жаль, Україну туди відразу не прийняли, а тому довелося протягом двох років проходити бурхливий підготовчий період, який включав численні конференції, візити «болонських експертів», активну пропагандистську кампанію в пресі та на телебаченні. Це все привело до думок, що освіта не готова включатись в євроінтеграційні процеси і тому потрібно в прискореному темпі виконати всі умови, не дослідивши та не проаналізувавши ситуацію та які зміни врешті-решт. потрібні.

До того ж, запровадження вимог Болонського процесу часто мало формальний характер, який утілювався у введенні «кредитно-модульної системи», натомість проігноровані реальні механізми і цінності проєкту, через що з'явилися жарти про «Оболонський процес» як уособлення бездумного копіювання зовнішнього вигляду без усвідомлення принципів роботи [48].

Важливою трансформаційною віхою в системі вищої освіти в Україні стало введення Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) при вступі до закладів вищої освіти для навчання на базовому рівні. Підготовка до введення тестування розпочалася у 2004 році, у 2007 р. ЗНО було проведено у тестовому форматі, а у 2008 р. стало загальнообов'язковим для всіх випускників шкіл, що бажають здобувати вищу освіту. Проведення такого прозорого випробування, де людський фактор грав мінімальну роль, дозволило майже цілковито викоринити корупцію у процесі вступу на базовий рівень вищої освіти [56]. Показником таких процесів стали і дані наших респондентів, які відмічають зростання рівня підготовки вступників після запровадження оцінювання – про це йтиметься у подальших розділах.

Період між 2014 та 2019 був один з найпродуктивніших у контексті трансформацій української вищої освіти. Останньою масштабною реформою до цього було обов'язкове застосування ЗНО для вступу до ВНЗ

(2007-2008 рр.), а в цілому процес здобуття освіти, організації вищих навчальних закладів регулював закон про Вищу освіту, прийнятий ще у СРСР зі змінами і доповненнями. Системні трансформації освіти, починаючи з законодавства, давно анонсувались українськими політиками, однак, політична воля до цих змін з'явилась лише після Революції Гідності 2014 року з приходом на міністерське крісло колишнього президента «Києво-Могилянської академії» Сергія Квіта. Були поставлені наступні завдання: 1) Переатестація існуючих ВНЗ – надмірна кількість «вишів» різних форм власності дозволяла, за умов демографічного скорочення кількості випускників, отримати вищу освіту фактично кожному, хто зміг скласти незалежне оцінювання і хотів цього; 2) Прийняття нового закону про вищу освіту; 3) прискорення інтеграції української системи вищої освіти до світового освітнього простору [78, с. 4-13].

Закон України «Про вищу освіту» був прийнятий Верховною Радою 1 липня 2014 року. Оглядачі одразу відмітили, що остаточний текст закону є компромісом між основними стейкхолдерами цього процесу – урядом, університетами, парламентською більшістю [81]. Утім, новий нормативний акт вніс ряд прогресивних положень, які відіграли значну роль у процесі трансформації вищої освіти:

- Освітні спеціальності, перелік яких був надзвичайно роздутий, замінений освітніми стандартами (усього 121) – переліком компетенцій, які має здобути студент, що дало можливість у їх рамках університетом ліцензувати освітні програми;

- Введена система освітніх ступенів – замість категорій «базова» і «повна» вища освіта, натомість вона стала послідовністю різних ступенів – «бакалавр» став II ступенем, «магістр» – III. Рівень «спеціаліста» був скасований після 2016 року;

- Проголошена академічна і фінансова автономія університетів – «виші» отримали більше можливостей для отримання прибутку, відкривати банківські рахунки, а не тільки казначейські;

- Ряд посад (зокрема, ректори, декани факультетів, директора інститутів, завідувачі кафедр) ставали виборчими і змінними, кількість термінів перебування на посаді обмежувався;

- Актуалізація поняття «академічна доброчесність» для науково-педагогічних працівників і студентів [4].

Попри те, що окремі положення Закону України «Про вищу освіту» вступали у силу аж у 2019 році, у 2015 році він запрацював на повну. І тими, хто відчув ці трансформації, стали студенти. Слід відмітити, що цей нормативний акт у значній мірі відрегулював статус студентів. Однією з найважливіших змін було окреслення статусу та функцій студентського самоврядування. Стаття 62 Закону України «Про вищу освіту» окреслили форми, у яких мало здійснюватись студентське самоврядування – на рівні академічної групи (обрання старости групи), на рівні факультету (інституту) – конференція, студентські ради чи парламенти факультету (інституту) та на рівні університету конференція, студентські ради чи парламенти університету. Відтепер законодавство встановлювало прями, загальні, вільні і таємні вибори представників студентського самоврядування усіма студентами університету (певного структурного підрозділу) [4]. Це суттєво змінило розклад сил: раніше голів студентських рад обирали на напівзакритих конференціях, де засідали обрані представники від академічних груп, що значно збільшувало ймовірність маніпуляцій від керівництва. Тепер студенти мали можливість вплинути на результат волевиявлення, нова система сприяла висуванню проти осіб, підтримуваних адміністрацією, харизматичних лідерів, які вчилися будувати кампанію, конструктивно дискутувати про долю своєї спільноти, вибудовувати свою діяльність з командою. Та ж сама стаття дає фінансові гарантії студентському самоврядуванню – тепер воно мало фінансуватись у розмірі не менше одного відсотка від бюджету ВНЗ. У разі юридичної грамотності представників студентського самоврядування та конструктивного діалогу з адміністрацією, студенти змогли задовільнити багато зі своїх потреб. Крім

того, студентам гарантується можливість створювати інші організації та профспілки.

Вперше студентство отримало важелі впливу на затвердження представників виборчих посад – стаття 40 Закону України «Про вищу освіту» гарантувало студентам участь у виборах ректорів, деканів факультетів (директорів інститутів) у кількості 15% від їхньої загальної кількості [4]. Система стала надзвичайно незручною для багатьох багаторічних очільників ВНЗ – як от ректора НПУ імені М.Драгоманова Віктора Андрющенка, який для переобрання на посаду ректора вдався до маніпуляцій для відбору до числа студентів-виборщиків «надійних кандидатур» [75].

Закон запустив «ланцюгову реакцію», було прийнято ряд важливих постанов, які також вплинули на становище студентства. Найпершим стало введення нового алгоритму вступу до ВНЗ – замість «хвиль» вступу заяви студентів аранжувались за пріоритетами і алгоритм пропонував бюджетне місце за найвищим пріоритетом, ця видозміна була суміщена із повністю автоматизованою системою подачі документів. Це зробило вплив на процес вступу від ВНЗ мінімальним та докорінно змінили хід вступу і його стратегію [78, с. 4-13].

У 2017 році був прийнятий Закон України «Про освіту» який регулював усі рівні освіти в країні. Для студентського повсякдення суттєвими його аспектами стало регулювання проживання у гуртожитку – закон заборонив усі види відпрацювань і чергувань і затвердив вільний доступ до гуртожитку протягом усієї доби, що значно обмежило сумнівні дії адміністрації по відношенню до мешканців [5].

В цілому, період між 2015 та 2019 роками стали одними із найбільш інтенсивних у контексті трансформацій вищої освіти в Україні. Студентство отримало суттєві законодавчі гарантії участі в управлінні ВНЗ та функціонування вільного і незалежного самоврядування – це стало

частиною мозаїки, яка визначили студентське повсякдення у окреслений нами період часу.

2.2. Студент, викладач та адміністрація у рамках навчального процесу і поза ним.

У цьому розділі ми спробуємо визначити місце студента у просторі ВНЗ 1980-х – 2019-х років, визначити, як студент взаємодіяв з адміністрацією ВНЗ та зі своїми одногрупниками чи однокурсниками. У цьому нам допоможуть спогади студентів, які збирались до ювілейних проектів різних ВНЗ та мета ріали інтерв'ю, зібраних автором.

У СРСР з розвиненою системою професійної освіти (особливо після реформи 1984 року, коли школи прагнули орієнтувати учнів на роботу у підприємствах народного господарства [60, с.61]) вибір на користь ВНЗ був не достатньо буденним – зазвичай це рішення приймалося задовго до вступу в університет чи інститут. Також 1980-ті роки характеризується кризою радянською вищої школи – СРСР займав тільки 39 місце у світі за процентом студентів на кількість населення.

Варіант подати документи до ВНЗ довго обговорювався з батьками та вчителями: останні дуже активно контактували зі учнями з цього приводу, зокрема радили або навпаки відмовляли від вступу до того чи іншого ВНЗ. Така рекомендація часто мало вирішальну роль, особливо для абітурієнтів із сіл і селищ, з якими ми переважно спілкувались. Л. Гаврилюк зазначала, що вчителі відмовляли її від вступу до Дніпропетровська на фізико-математичну спеціальність, натомість відзначали гуманітарні схильності і схиляли до вступу у Херсонський педагогічний інститут [18]. До речі, питання вибору міста також стояла перед абітурієнтами: учні з сіл робили вибір на користь ВНЗ, який знаходився ближче до дому, щоб отримувати допомогу батьків у разі чого. «Однокласники обирали між Дніпропетровськом і Херсоном, бо у інших містах навколо ВНЗ не було»

[18]. До ВНЗ прагнули поступати медалісти, бо вони могли здавати лише один екзамен і за його результатом вступали в університет чи інститут. [18]

У своїх спогадах чи інтерв'ю студенти часто згадують про окремих викладачів, однак рідко згадують представників адміністрації. Ми спостерігаємо тенденцію, за якою адміністрація дистанціювалась від поточного життя на факультетах. Згадують лише окремі зустрічі з ректором, чи представників деканату, які перевіряли відвідуваність [41]. Навіть традиційні зібрання виховного характеру почали проводитися набагато рідше, їхній зміст став здебільшого формальним, «вони не нагадували тотальний контроль, яким характеризувалась атмосфера у ВНЗ раніше» [39], ця тенденція значно змінювалась до кінця 1980-х рр. – якщо М.Горб, яка навчалася Миколаївському інституті у 1983-1985 рр. згадувала і про збори, і про «доноси студентів» [43], то Л.Хмельницька, разюче порівнювала атмосферу у ВНЗ початку у кінця 1980-х років [39]. Була знівельована роль комсомольських активістів, наші респонденти згадували виключно «Студентський комітет», який сприяв інтеграції першокурсників у студентське середовище [18].

Важливим у розумінні світогляду студентства і їхніх орієнтирів у 1980-х роках стало зокрема і їхнє бачення себе і викладачів у системі орієнтирів, визначених Н.Лебіною, а саме «норма-аномалія». Для цього ми спробували визначити, які студенти вважались у студентському середовищі «хорошими», а які – «поганими», і ті ж самі маркери ми спробували розставити відносно викладачів. Загалом, «хороший студент» характеризувався двома головними якостями: «добре вчився і не пив, особливо не гуляв, не пропускав заняття» [18]. Навпаки «поганим» студентом вважався той, хто пив, не відвідував заняття [41]. Власне цим колишні студенти ретранслюють ідеал, який викладався у концепті «Радянського образу життя» [43]. Однак також студенти у колегам цінували харизматичність. «Чим більше було харизми, тим більше цього студента поважали. Сірі миші нікого не цікавили». У той же час цікавим і більш

полярним був образ викладача ВНЗ. Так серед категорій хорошого викладача превалювали «хороший виклад матеріалу», «наскільки предмет корисний був у майбутній професії» чи навіть «той хто ставить автомати». В. Педченко назвав «ерудованість» важливим компонентом «хорошого викладача» [42]. Цікаво, що багато колишніх випускників 1980-х рр. навіть не визначають категорії «поганий викладач», аргументуючи це тим, що усі викладачі були авторитетними спеціалістами [41]. Однак ряд респондентів критично сприймали своїх викладачів, з негативу відмічали «педантичність у викладанні курсу» [42], «зверхність до студентів» [39].

Окремо слід зупинитись на феномені «блату» у ВНЗ 1980-х рр. Слід одразу сказати, що відношення до цієї теми різні. Окремі спогади респондентів стоять на тому, що будь яке втручання у оцінювання були нонсенсом [42]. Однак більшість зазначає, що випадки «блату» були – «його мали зазвичай ті, у кого знайомі чи родичі працювали в ВНЗ» [41], при тому, що «часто про блат студенти дізнавались на 4-5 курсі, коли самі «блатні» розповідали про це» [43]. Тема корупції починає спливати на кінці 1980-х років, коли окрім формальних подарунків викладачі стали вимагати гроші, мотивуючи це матеріальною скрутою [39]. Не як корупційний компонент сприймалося презенти у вигляді букету чи коробки цукерок [39]. Окремим способом заохочення викладача були міні-вистави, про які також говорять наші респонденти [41]. Загалом, більшість респондентів говорять на цю тему неохоче і повністю спростовують, що самі брали участь у подібних оборудках. Попри кількість років, яка минула, тема ця залишається достатньо табуованою.

Зміна сприйняття студентством ВНЗ у 1990-х рр. найперше пов'язано з відмиранням практики відпрацювання за розподілом. Радянську освітню систему визначало чітко детерміноване майбутнє у якості ролі профільного спеціаліста на тій роботі, на яку направляла держава [39]. Відпрацювавши три роки, колишній студент міг перейти на іншу роботу, але дуже часто цей розподіл міг назавжди змінити його життя і визначити його на багато років

вперед. З іншого боку, виникала чітка впевненість у соціальній захищеності: що якась робота буде [18]. Цей принцип був підтверджений законом України у 1993 році, утім фактично в умовах закриття багатьох підприємств, фактично означала смерть цього інституту [6]. Студент розумів, що ніякої гарантії майбутнього немає і йому доведеться конкурувати. В умовах, коли держава давала безкоштовне навчання, але не вимагала відпрацювання, виникало враження того, що навчання не несе подальшої відповідальності: стійка думка серед респондентів, що якщо держава відмовилась від соціальної відповідальності за студентів то і вони цілком можуть зайнятись чимось іншим [39].

Іншим маркером трансформації стало зміна ставлення до відвідування занять. Невід'ємною рисою радянського ВНЗ було суворе ставлення до цієї частини контролю, часто вона навіть перетворювалась на основну складову. У тому числі внаслідок вищезначеного фактору (чим раніше виходиш на ринок праці і набуваєш певних навичок, тим успішніше конкуруєш), а також економічна скрута, але найбільше розуміння марності навчання в умовах застарілої матеріально-технічної бази та розроблених програм, спричинило те, що студенти набагато раніше починають працювати [39]. Підробітки були важливою статтею додаткового прибутку, у радянські часи на них дивилися спокійно, утім, як сказав один викладач, якого процитував респондент «студенти стали працювати і підучуватись», ігноруючи більшість занять [17]. О. Єльник (Панкрушина) підробляла репетитором та перекладала тексти, а на старших курсах влаштувалась вчителькою іноземної мови [20], В.Шаповалов працював на ринку з дружиною (у респондента дуже рано з'явилась сім'я і дитина). Зазвичай студенти 4 та 5 курсів мали постійну роботу і вирішували питання відсутності різними способами. Популярним стало паралельно набувати «більш престижної» професії: П.Єльник на останніх курсах більше приділяв увагу навчання і отриманню диплома «молодшого спеціаліста» за спеціальністю «Право», ніж навчання за базовою спеціальністю [21]. Викладачі та адміністрація

були вимушені дивитись крізь пальці на такі випадки, розуміючи невідворотність цього явища, а також розуміючи, що університет тепер має заробляти гроші, і надходження з держбюджету навіть на тих, хто не вчиться – теж один спосіб заробітку. Респонденти помічають, що до середини 1990-х кількість відрахувань різко скоротилась [41].

З іншого боку, з великими фінансовими проблемами зіштовхнулись викладачі. Очевидно, що такі умови були сприятливими до появи корупції. Її факт визнають усі респонденти, але говорять про неї неохоче. Більше згадуються подарунки (пляшка коньяку, коробка цукерок тощо), які ними не вважаються хабарем та факти прихованої корупції (наприклад купівля усім курсом книжок викладача) [21]. Відмічають і «послуги», які студенти могли запропонувати викладачу: В.Шаповалов згадує, що одній зі своїх викладачок він ще з кількома студентами перекопав дачну ділянку! [41]

2000-ні рр. стали контрастними у сприйнятті ВНЗ серед студентів, головним чином тому, що суттєво змінилась система вступу: вона багато років визначала «правила гри». У першій половині цього періоду студенти вступали до ВНЗ на основі вступних іспитів. Набір їх, формат і правила визначав сам «виш». Зазвичай, студенти здавали три іспити, які оцінювались за 5-бальною шкалою. Держава гарантувала вступ призерам олімпіади і конкурсу-захисту учнів-членів Малої Академії наук, далі проходили ті, хто за рейтингом набрав більше балів за усі випробування. Процес іспиту згадує один з респондентів: «я здавав історію України, географію та Українську мову. Нам давали білет з кількома питаннями, ми заходили в аудиторію по кілька людей, готувались та відповідали усно кільком викладачам. За усі іспити я отримав «4» і в підсумку мій рейтинг був 12 балів – цього вистачило, щоб пройти на навчання на контракт...». Д.Махтарова вразило, як люди, які просили його допомоги на іспиті, отримали бали більше за нього та пройшли на бюджетне навчання [20]. В.Казанцев згадує про атмосферу на його факультеті наприкінці «нульових»: «оскільки я був призером Всеукраїнської олімпіади іспити не

здавав. Але це була справді жесть: мої друзі, які наступного року (2007 – Д.О.) останніми здавали вступні іспити, згадували, що комісія завалила кількох справді розумних людей. А тоді усі рідко мали можливість вступати де-інде, бо не було часу поїхати в інше місце і здати іспити там. Так або пропускали рік або погоджувались на контракт». Пізніше він зрозумів, у цьому була річ: «через півроку-рік ми почали розшифровувати, хто чий протезе зі студентів із викладачів...ну і хто як вступав. Через те купа на факультеті було дебілів. Я спілкувався з тими чуваками, з якими познайомився на олімпіаді, ну і все. Хто чимось цікавився, з ким було приємно спілкуватись – це олімпіадники» [32]. Люди, які розуміли несправедливість вступу та непорушність системи, з розумінням ставились до пострадянської освітньої системи, де більшу роль за гроші та хабарі відігравали знайомства і зв'язки. Утім, після введення ЗНО усе змінилось. «ЗНО урівняло шанси. Розумієте, КНУ імені Тараса Шевченка сприймався раніше як елітарне місце. Ми усі думали, що там вчилися просто надлюди якісь. Вступники боялись іспитів, боялись здійснити спробу. А тепер в усіх однакові предмети, відкритий рейтинг і все інше» [43]. Комплектація ВНЗ змінилась – тепер здібний учень міг пройти у будь-який університет, це одразу позначилось на контингенті. «Порівнюю з тим, як стало на моїх останніх курсах, коли ЗНО-шники з'явилися. Зовсім інша справа, люди були підготовлені, цікавилися питаннями, реально можна було з ними говорити». Широта вибору була надзвичайною. «Коли я вступав у 2012 році, можна було подати заяви у 5 ВНЗ по 3 спеціальності, 15 заяв. Мої три ЗНО давали можливість податись на 10 спеціальностей – ми тиждень ходили по київським ВНЗ подавали всюди документи, після повернувся додому подався там. Залишилось дві можливі заяви – ми з батьком сіли, подумали, що в Україні ще є топового, куди можна подати «по-приколу» - зрештою, вночі подали у ЛНУ (Львівський національний університет – Д.О.) по інтернету, хоч і туди вступати не збирались» [32]. Часто це породжувало зворотню ситуацію – до ЗНО вступ чітко заточувався під певну

спеціальність, тут студенти жонгливали заявами як могли. У підсумку, вони могли опинитись зовсім на іншій спеціальності, якщо випадав шанс пройти до типовішого ВНЗ. «Міг вступати, як планував, на економіку чи право у Прикарпатський університет, - згадує О.Москалюк – але побачив, що пройшов у КНУ на історичний, бо ж це Шева. Поїхав у Київ подавати документи» [38].

Попри усі заяви про європеїзацію освіти та введення нової системи, студенти зазвичай стикались з типом освіти з закоружлих 90-х. «Так, у нас формально була ця Болонська система. Але ж викладачі все оцінювали як хотіли, вся система у нас була у 100-бальній системі в залікові, так як і для викладачів. Знову ж, превалювало оцінювання за відвідування, крім деяких» [43]. «Я складав один залік, добре підготувався, все знав. Мені викладачка заявила, що я добре відповідаю. Але ж я не був на більшості пар і більше трійки поставити вона нам не може» [43]. В умовах нерозвиненого студентського самоврядування, місця в якому займали креатури адміністрації, адміністрація майже в усіх конфліктах ставала на бік викладачів.

Якщо для студентів з Києва уособленням університету були викладачі, то для тих, хто проживав в гуртожитку важливо роль відігравав заступник декана з виховної роботи, а також заступник коменданта гуртожитку з виховної роботи, голова студентської ради гуртожитку. «У старому гуртожитку творилась реальна жесьть: люди часто курили і пили на коридорі. Частина вахтерш казала, що це період, який має бути в житті і не реагували. З тими і були нормальні стосунки, ми на їхню вимогу все припиняли. А тих, хто скаржився не любили звичайно» [43]. «Посада заступника з гуртожитку від студентів – невдала ідея. По-суті, ти такий же студент, ходиш на пари, в гуртожитку – посадова особа правом «надзирати і карати». Люди ганялись за цією посадою не стільки через мізерний оклад, а для того, щоб реалізувати свої амбіції. Обов'язково потрібно мати хороші стосунки з адміністрацією факультету, тоді не було проблем. Після першого

курсу ми просто перестали сприймати їх серйозно – в людей не було жодного авторитету, а хотіли усіх поставити «по стойці» [43]. За негативну поведінку можна отримати догану, а також виселення з гуртожитку – такі санкції могли давати як адміністративно, так і через студентську раду, яка просила факультет використати відповідну санкцію. «Раніше чув, виселяли за серйозні вчинки по гуртожитку: погром, якісь ганебні дії. В нас заступнику декана *****(справили фізіологічні потреби – Д.О.) у машину. Після цього виселили 14 людей – з сусідньої кімнати хлопці вилетіли бо до них знайшли і побачили з вечора не помитий посуд. І маса таких історій була. Людям, кого виселяли реально було важко. Тоді при університеті функціонував санаторій-профілакторій, кожен студент мав право оздоровитись там один місяць на рік, путівка коштувала якісь копійки 130 грн. Коли тебе виселяли, ти заселявся у профік на місяць, а далі оформлювався на чужі документи, одночасно домовляючись з лікарем. На моїх документах теж жил хлопець. На істфаці краще було приберегти путівку. Всяке могло статись» [43].

Так, протягом 30 років, уособленням університету ставали для студентів одні і ті самі феномени – вступна комісія, викладачі, органи студентського самоврядування. Адміністрація знаходилась у тіні, і рідко контактувала зі студентами у рамках урочистих заходів і подій. З нею у більшій мірі стикались ті, хто порушував навчальні потреби чи правила внутрішнього розпорядку в гуртожитку. Виклик» на килим» однозначно означав проблеми і санкції для усіх студентів, окрім, звичайно, представників органів студентського самоврядування.

Якщо розглядати побутові і умови та матеріальний світ студентів є простішою з точки зору побудови наративу, то відновлення нематеріального світу студентів межує зі значно більшими труднощами. Для цього потрібно зрозуміти, чим сучасний університет є для студентів у 2015-2019 роках.

Процес здобуття вищої освіти – процес дихотомічний. Це взаємодія між студентами з одного боку та адміністрацією і науково-

педагогічними працівниками з іншого боку. Такий зв'язок породжує систему відносин за якої студенти, що у підсумку засвоїли програму, не порушували правила внутрішнього розпорядку отримують дипломи. Така система буцімто має бути рівноправною, але студенти, де факто, виступають тут з позиції молодшого партнера: вони мають значно менше повноважень змінити правила гри, ніж умовний ВНЗ. Видатна дослідниця історії повсякдення Наталія Лебіна у своїх роботах зауважила, що у такій самій ситуації опиняються все населення країни: держава встановлює норми, які перетворюють частину феноменів на аномалії, прихильність до яких морально і юридично засуджується [63, с. 27-43]. Варто також подивитись на університет як на класичну бюрократичну установу. Мішель Фуко вважав, що немає особливої різниці між школою, лікарнею і тюрмою: сутність їхнього управління закладена така сама [57, с. 327-329]. Французький філософ для пояснення бюрократичної моделі запозичив термін «паноптикум», який винайшов Джошуа Бентам наприкінці XVIII ст., коли намагався винайти проект ідеальної тюрми. Його ескізи зображували величезне коло, діаметром якого були сотні камер у кілька ярусів, тоді як у його знаходилось приміщення наглядача, який одночасно міг спостерігати за усією зоною. Головною задумкою Бентама було виконання приміщення наглядача таким чином, щоб з камер не було видно чи спостерігають за ними. Так Фуко пояснював дію паноптикуму – за тобою спостерігають, але ти не знаєш коли і де саме. На батьківщині француза університети здебільшого є вільним простором, дружнім і відкритим до всіх. Українські університети скоріше нагадують паноптикум. По-перше, навчальні приміщення зачинені для сторонніх. Лише адміністрація вирішує, хто може потрапити у середину – це право за замовчанням мають лише співробітники та студенти. «Охорона спочатку відмовлялась пускати протестувальників у корпус. Коли вийшов проректор Бугров та запросив всіх у середину, і нарешті змогли пройти, але жоден журналіст так і не потрапив в середину», – так описується у одному з матеріалів хід однієї з акцій від «КНУпротест»

на початку 2017 року [69, с. 49-52]. По-друге, університет прагне усюди контролювати студентів – кожен нерегламентований навчальним планом захід має проходити виключно із санкції посадових осіб за присутності відповідальної особи, яка має слідкувати за порядком. Контролю піддаються студенти в гуртожитку - восени 2017 року лист МОН ще раз наголосив, що посадові особи не можуть входити до студентської кімнати в гуртожитку без його присутності – свідчення того, що така практика активно використовувалась [5]. Ідеал паноптикуму – були у тебе в кімнаті сторонні чи ні ти можеш тільки здогадуватись. Саме адміністрація мала карт-бланш на активні дії, а студенти мали корегувати свою поведінку з прийнятими новелами.

Після 2014 року ряд акцентів змістились. Найперше, Революція Гідності легітимізує протест як легальний і дієвий спосіб відстоювати свої права. Те, що було аномалією на ще на початку Євромайдану, перетворюється на норму. Протягом 2015-2019 років ми маємо десятки кейсів студентських акцій різного масштабу, ось кілька найбільш показових і актуальних:

- Виступ студентів Інституту декоративно-прикладного мистецтва імені Бойчука проти злиття «вишу» з Київським університетом імені Бориса Грінченка;
- Акції, направлені проти ректора НПУ імені Михайла Драгоманова перед проведенням виборів;
- Збір підписів студентами КПІ поти перейменування університету на честь Ігоря Сікорського;
- «НПУпротест» – захоплення активістами приміщення факультету мистецтв, яке мало бути здано в оренду підряднику, який мав суттєвий борг перед університетом та ще й за умови браку аудиторій;
- «КНУпротест» – ініціатива направлена поти свавілля адміністрації із зміни навчальних планів та на покращення умов навчання студентів[69, с. 49-52].;

- «Ні Портнову в КНУ» – виступ, організований студентами і випускниками КНУ, спричинений призначенням професором юридичного факультету прибічника Януковича Андрія Портнова [64];

Їх об'єднувало багато аспектів, що проявились під час Революції Гідності, а саме комунікація через соціальні мережі, спроба знайти підтримку у студентів інших ВНЗ, тактика перетворення протесту у тривалий з довгою за часом локалізацією учасників біля об'єкту протесту, спроба посісти легальне становище, очоливши органи студентського самоврядування тощо. Іншою важливим інструментом було залучення медіа до висвітлення студентського життя і цих модернізаційних рухів – сюжети у новинах про «НПУпротест» чи акцію «Ні Портнову в КНУ» серйозно сприяють актуалізації проблеми і переходу її на зовсім інший рівень обговорення [64]. Студентство активніше почало контактувати з державною владою – стейхолдером, який висловлює готовність до серйозних змін у галузі освіти. У 2017 році активісти «НПУ протесту» змогли використати візит до університету міністерки Лілії Гриневич та Президента України Петра Порошенка, щоб звернути увагу на фактичну узурпацію адміністрацією «вишу» студентського самоврядування; незабаром Президента запитують про цю ситуацію і він обіцяє прийняти активістів у свої адміністрації [50]. Євгеній Шатілов згадує випадок із свого досвіду: «У 2018 році під час виборів голови студпарламенту історичного факультету (в КНУ – Д.О.) ми мали факти, що окремі викладачі агітували за одного з кандидатів, він і виграв вибори. Відчували, що ситуація не настільки резонансна, щоб збирати протест, тому діяли інакше: склали лист до Міністерства освіти з проханням дати оцінку ситуації та звернутись до адміністрації КНУ одного з депутатів із запитом, до того ж постійно тримали ситуацію на порядку денному, відвідуючи вчені ради та актуалізуючи ці питання. Коли я вже випустився, виявилось, що це відкололо в того кандидата багато прихильників і він втратив усіляку повагу та статус» [43].

Але сказати, що уся взаємодія студентства з адміністрацією – суцільні протести і акції буде серйозним перебільшенням – у постреволюційну добу сформувався активний прошарок студентства, але образ адміністрації зовсім не був однозначним. Майже усі наші респонденти окрім одного характеризують адміністрацію свого факультету як лояльну чи компромісну [12]. Костянтин Солодучин говорить про адміністрацію і факультету і ВНЗ «як цілковито авторитарну» [38], Валерій Зінченко розрізняє – якщо з адміністрацією університету була незгода, то факультетська частіше виступала на боці студентів [15]. Для майже усіх респондентів адміністрацію уособлювали декан і зам декана, які час від часу проводили виховну роботу. «В основному це відбувалось, коли на факультеті/університеті ставалось щось резонансне - самогубство, пожежа, наркотики тощо. Якщо освітній процес - то це в більшості випадків інформування про якісь важливі зміни, що стосуються навчання» [15].

Утім, для більшості студентів ВНЗ асоціювався, перш за все, з освітнім процесом. Опитування UNIDOS показує, що у 2017 році кількість студентів, що відвідувала лекції була 76,2%, а семінарські заняття – майже 87%. Статистика говорить нам, що успішність корелюється із відвідуваністю: серед студентів, що навчаються на 90 і більше балів відвідують лекції і семінари 82 і 92% відповідно, а от серед тих, хто отримує оцінку «задовільно» лише 65 і 75% відповідно [42]. Таку залежність підтверджують і наші респонденти – більшість із них говорять, що з обов'язкових вимог викладачів найбільш розповсюджена – відвідування лекцій і семінарів [43]. Також зазначається про багато нерегламентованих вимог, зокрема не розмовляти [32], намагатись менше виходити під час пари [12], не перебивати викладача [32]. На запитання про те, чи враховується гендерний принцип, 48% відповіли що так, «красива дівчинка чи хлопчик має можливість отримати бали вище» [39].

2.3. Студентські групи: класифікація та еволюція

М. Котовська у своєму дослідженні повсякденного життя студентів МДУ 1970-х рр. натрапила на достатньо велику кількість окремих груп серед студентської молоді. Засобом «самоіншування» було матеріальне становище, одяг, поведінка, цікавість до науки [60, с.155]. У середовищі гуманітарних факультетів часто умовно практикувалася ділити спеціальності на «романтичні» (ті, які відповідають темпераменту молоді) та «прагматичні» (які не були цікавими, однак за думкою ряду студентів гарантували хороше майбутнє [60, с.155]).

На матеріалах наших досліджень, у регіональних ВНЗ таке розшарування було менш помітним (слід пам'ятати, що МДУ входив у трійку найпрестижніших у СРСР університетів, де вчилися нащадки радянської еліти, тому будь-яке розшарування стає набагато глибшим і так і сприймається студентами). Слід почати з того, що більшість студентів самі себе не бачили окремою соціальною категорією, не бачили рис, які виділяли їх з поміж інших громадян. Тільки одна з респондентом зазначила, що «студенты отличались своей молодостью, энтузиазмом и повышенной чувствительностью к изменениям» [43]. Утім, середовище своє вони вважали, здебільшого, монолітним. У регіональних ВНЗ особливої різниці у економічних можливостях сім'ї не було, тому матеріальний статок не служив категорією об'єднання у будь-які групи. Головними студентськими групами, представленими у ВНЗ 1980-х рр. були регіональні та окрема група студентів, які жили у гуртожитку. Групи студентів-односельчан та представників однорідних регіонів були логічним кроком для того, щоб прискорити процес адаптації і розділити цю проблему з однокурсниками, які мали спільний з тобою досвід. Так у 1980-х роках у Херсонському педагогічному інституті була стійка спільнота вихідців з Західної України, які тримались разом: при чому вони дуже серйозно ставились до навчання, прагнули сподобатись викладачам, що по-різному сприймалось місцевими студентами [18]. Утім, такі групи достатньо швидко розпадались, студенти потроху освоювались у новому середовищі, групи приймали інший вигляд.

Виключенням стала група вихідців з Середньої Азії, які стабільно навчалися у Херсонському інституті з кінця 1950-х рр. Вони, за спогадами студентів вели себе достатньо закрито, адаптація проходила для них болісно, і завершувалась тільки на старших курсах [18]. Л. Гаврилук пригадує, що троє однокурсниць вийшли заміж за цих студентів, однак двоє з них втікли додому, що разюче говорить про культурні відмінності між ними і місцевими студентами [39].

Студенти, які жили в гуртожитку вважали себе та вважались іншими окремою категорією у студентському соціумі. Окрім спільного побуту, їх об'єднувало відчуття більшої міри емансипації у порівнянні з однолітками, які жили з батьками чи знімали квартири. «Вони вважали тих, хто не жив в гуртожитку неженками і «матусіними синками і дочками. Ми ж, навпаки, вважали, що у гуртожитку відсутні нормальні людські умови для життя та навчання» [39]. Як і всюди, об'єднання у окремі групи супроводжувалось віншуванням іншими членами спільноти.

Своєрідні у студентів були уявлення про романтичні спеціальності – на відміну від студентів МГУ, які називали романтичними археологію, етнологію чи фольклористику, бачення студентами романтичних спеціальностей співпадало з тими, які і вважались доходними. Зокрема студенти Херсонського педагогічного інституту вважали такою спеціальністю англо-німецьку філологію, адже «вона дозволяла бути перекладачами, з іноземцями, ходити у валютні бари, де розраховувались доларами і марками»[18]. Це цілком співпадало з візіями, які панували у студентському середовищі у 1980-х рр. Конструкти про ентузіазм і користь для країни і народу вже не надихали студентство: вже тоді головною візією стало знайти хорошу роботу і забезпечити себе і сім'ї. Ближче до кінця 1980-х років з погіршенням економічної ситуації в країні, серед студентства почала розповсюджуватись патетика виживання. Загалом статус студента у ті роки «сприяв тому, що ми були огорожені від повсякденних негараздів. Багато проблем тих років ми не розуміли, студентство сприяло більш

безболісному переходу» [39]. З кінця 1980-х років зникла впевненість у майбутньому працевлаштуванні, а значить і забезпеченому майбутньому [39].

На останок скажемо про відношення до окремих груп студентів у залежності від успішності. Ті, хто добре вчилися сприймалися здебільшого позитивно, а до тих, хто не встигав по навчанню, відношення варіювалася у залежності від обставин: зокрема Л.Гаврилюк згадувала, що «дружила з двоїшницею не тому, що вона була дурна, а просто займалася спортом і вчитись не встигала». До тих, хто спеціально пропускав заняття чи пив, гуляв відношення було негативним. Особливим було відношення до активістів – як визнавали студенти, активісти становили виокремлену групу, з якою старалися не контактувати, чи якщо контактували, то намагалися використати [43]. Утім у кінці 1980-х років реальний вплив активістів, особливо тих, що належали до парткому чи ВЛКСМ стало падати [43].

У 1990-х роках, коли провідну роль у діяльності студентів було вижити у непростих умовах економічної кризи з одного боку та зникненням усіх формальних об'єднань, справа участі у поза навчальній діяльності стояла у меншій мірі. Утім, органи студентського самоврядування нікуди не зникли. Вони були досить строкатими і різними – «ради» чи «парламенти» у різних університетах керувались положеннями вишів. Першопочатково керували там колишні комсомольські активісти – так В.Шаповалов згадує, що «театральну студію, куди я ходив, очолював О.Мішуков, комсомольський активіст, він любив театр і тримав студентів. Сам вже навчався, здається в аспірантурі». Сутність органів у подальшому змінювалась мало – це була допомога адміністрації в організації заходів, які потребували участі студентів, формальні виступи, «очі і вуха» серед студентів.

Ситуація мало змінилась і у 2000-х роках. Органи студентського самоврядування міцно знаходились під контролем адміністрації і виконували її завдання, вони монополізували усе позанавчальне дозвілля.

Цікаве те, що у більшості ВНЗ склався стандартний пакет таких заходів, які у більшій мірі йдуть від доби СРСР: концерти на святкові дати (до них додавались «дні університету» чи «дні факультету» які масово почали затверджувати вже у 1990-х рр.), «Клуб веселих і кмітливих», «Дебют першокурсника», «Що? Де? Коли?» тощо. До них додавались пізніше нові форми роботи – флешмоби, кінопокази тощо, утім, за невеликим виключенням, ініціатива виходила від адміністрації.

Органи самоврядування, які мали репрезентувати студентство університету, насправді обирались під впливом і тиском адміністрації. «Мені розповідали, як відбулись вибори голови студентського парламенту у 2010 році. Там був один кандидат від адміністрації і незалежний від студентів. Реально було складно спрогнозувати хто виграє. Тоді голосували не всі студенти, а кілька представників від групи. Так от замдекана з виховної роботи зібрав старост груп і розповів про «наслідки», якщо не виберуть кого треба. У підсумку, системний виграв. У 2013 році вибори були з одного кандидата – тоді вже розпочався Майдан і всі ігнорували цей «фарс». Замдекана тоді бігав по гуртожитку шукав людей – щоб вибори визнали такими, що відбулися, потрібна була якась там кількість людей...» [43]. Ставлення до таких «активістів» звичайно було часто не дуже позитивним. «У нас актив утворював свою власну самодостатню групу. Вона об'єднувала їх, а також старост, усіх тих, хто виступав на концертах, заходах тощо, це всі були одні і ті самі люди. Ми з ними неконтактували, я особисто не поважав той факт, що я за свої оцінки реально працював, а їм усе діставалось простою розмовою з кимось з адміністрації» [43]. «Ніякого авторитету серед студентів вони (органи) не мали, той самий профком – коли він захищав інтереси студентів? Усі рішення про догани, виселення тощо підписувались одразу, вони усі діяли в інтересах адміністрації, були бутафорією» [43]. Мотивацією займатись організацією подій було не бажання реалізуватись у чомусь іншому, а забезпечити собі гарні оцінки та продовження навчання на магістратурі чи навіть в аспірантурі. У таких

умовах цінувались не стільки креативність, ініціативність, а здатність виконувати завдання, забезпечувати необхідну кількість людей на заході. «Мій друг очолював наукове товариство у студентів, вже пізніше, але усе ж. Так от я зустрів його в коридорі і він запропонував мені кудись там піти, я відмовився. Тоді він від відчаю сказав, що відчуваю себе ніби татарин з арканом «який має ловити людей, зв'язувати і тягти на якусь там презентацію» [43].

В університеті було складно робити будь які заходи без підтримки студентського самоврядування, тому першопочатково студентські ініціативи і об'єднання виникали у соц. мережах та інтернеті. На початку 2010-х рр. функціонував студентський ресурс «Лови момент» - універсальний портал, де можна було прочитати не тільки новини провідних університетів, а і прочитати лайфхаки про навчання, дозвілля, епізоди зі студентського життя. Ресурс, заснований студентами історичного факультету КНУ Іваном Приймаченко (майбутнім засновником «Прометеуса») та Віталієм Бакою, він працював як депозитарій – для того, щоб опублікувати щось про свій університет, треба було просто кинути матеріал редакції. У соц. мережі «Вконтакте» виникали неофіційні групи великих університетів «КПІ live» та «КНУ students». Там знову ж виникали дискусії, можна було опублікувати пости про зловживання адміністрації, корупцію тощо [38]. Виші не одразу зрозуміли потенціал соцмереж, і почали опановувати їх лише після Революції Гідності.

Наші респонденти згадують, що на істфаці КНУ віддушиною від офіціозу був футбольний турнір. «Я вперше грав на першому курсі у 2012 році. До того, знаю, він називався Кубок Декана, але вже у нас його організовували суто студенти, адже виник конфлікт. Збирали з команд оргвнески, закупували призи. Грали цілий день, атмосфера була просто шикарна, дозволила познайомитись з людьми з курсу та факультету» [43]. «Коли черговий раз хотіли організувати футбольний турнір, пішли до зам

декана і він не дозволив. Сказав, що «не треба прикривати ваші бухачі іменем декана. Далі його повністю робили студенти» [32]¹.

Тож можемо констатувати, що на зміни у повсякденних практиках студентів їхнього ставлення до адміністрації, викладачів, окремих соціальних груп вплинули у тому числі соціально-економічні умови, які склалися у країні. Молодь з одного боку отримало більше свободи і зіткнулась з ситуацією, коли адміністрація не жорстко контролює студентське середовище. Але з іншого боку була вирвана із зони комфорту, який гарантувала держава, займаючись державним розподілом і забезпеченням майбутнього випускників. До того ж повністю зникли ентузіастські мотиви, на перше місце вийшло прагнення знайти хорошу роботу і прогудувати сім'ю. У кінці нульових і на початку 2010-х років у студентів знову з'явилося бажання брати активну участь у житті університету, однак це корелювалось із засиллям органів студентського самоврядування та, часто, несприйняттям адміністрації. Сприятливі умови для реалізації студентських ініціатив склалися вже після Революції Гідності.

Наприкінці 2015 року студентський інформаційний портал «Shevchenko Post» виклав підсумки року у супроводі одного великого малюнку. На монументальному панно автори спробували відобразити увесь університетський простір, цікаві феномени не тільки року, що минув, але і в цілому те, що викликало цікавість і на залишало байдужим. У Додатку 1 ви можете ознайомитись зі структурою цього витвору: на першому плані є ті люди, які в основному є конкретними особами – редактор видання Дмитро Чепурний, проректор Володимир Бугров, охоронець Червоного корпусу університету, очільники студентських ініціатив за роботою тощо. На другому рівні – масові заходи, на кшталт фестивалю «Varcity», де навряд можливо впізнати когось конкретного, і нарешті третій – корпуси університетів з характерними особливостями – бурульки на корпусах по проспекту Академіка Глушкова відсилає до перманентних проблем з опаленням, а десятки разів написане слово «красний» на Червоному корпусі

– те, що він стрімко починав розовіти. Попри те, що в нашому уявленні університет – це скоріше будівлі, то тут вони перебувають на задньому плані, натомість, попереду – люди, спільноти та ініціативи.

Студентський соціум не є однорідним, він сегментується на десятки менших груп різного масштабу. Вони є офіційні і неофіційні, великі і малі, утім саме вони зараз визначають сучасного студента. Неоліберальний ідеал – «відкрите суспільство» Кала Поппера – побудоване на існуванні багатьох різноманітних груп, а держава забезпечує їхнє існування. Університет також можна уявити своєрідним відкритим суспільством в мініатюрі. Одна з наших респондентом, Ольга Бондаренко відмітила аж 10 різних груп у своїй класифікації – у ній студентів об'єднували не тільки формальні ознаки, але світоглядні і навіть хобі [32]. Більшість респондентів пропонували значно вужчу класифікацію, але її можна звести до кількох основних рівнів: 1) академічна група – об'єднання на формальному рівні за напрямком або певним предметом, який слухають студенти у «виші» [42]; 2) компанії за інтересами – слабо організовані та інституціоналізовані, часто абсолютно ситуативні. Чудовий приклад – спортсмени, які займаються разом [15]; 3) клуби, ініціативи – мають більш стійку структуру і певну мету діяльності [43]; 4) Органи студентського самоврядування та профспілки – офіційні органи, які є представниками студентів у відносинах з адміністрацією, найбільш чисельні [67]; 5) Громадські організації та ініціативи поза університетом – потребують реєстрації, тому є найбільш складно організованими. Прикладом може бути Українська асоціація студентів, надзвичайно активна організація у 2015-2018 роках, що ставила за мету захист прав студентів [72].

Деякі респонденти відмічають, що адміністрація прагне ранжувати певні ініціативи і груп. «Я організовував кіноклуб і займався проектами у арт-посторі «Скло» в НПУ Драгоманова. Нас адміністрація не дуже підтримувала, а от зі спортсменами і КВНщиками була на короткій нозі» – так описує свою діяльність у спільнотах Костянтин Солодухін [38].

Органи самоврядування з прийняттям нового закону отримали більше ваги, тому теж часто ставали об'єктами втручань адміністрації. Валерій Зінченко зазначає: «Стосунки самоврядування та адміністрації залежали від того, хто є очільником перших. Захист інтересів студентів залежить від цього так само. Важливим фактором також була загалом ситуація на факультеті. Певний час все було поділено навпіл, нагадуючи дві політичні партії які між собою конкурують за право "вирішувати" на факультеті. Це стосувалось як студентів так і адміністрації. Якщо дивитись на це зараз не заангажовано, то кожна сторона в першу чергу захищала свої права. Інше питання, що хтось захищав своє право на "вплив", а хтось право на розвиток та створення чогось нового. Ну і відштовхуючись від цього і визначалась лояльність самоврядування до адміністрації і навпаки»[49]. У своєму блозі голова студентського сенату ХНУРЕ (Харківського національного університету радіоелектроніки) писав, що самоврядування має зміщувати акцент з «розважання студентів» саме на правозахисну діяльність [43, с.54]. Звинувачення представників самоврядування у тому, що вони зазнають впливу адміністрації, відображається у соціопитуваннях – рівень довіри до Студентського парламенту в КНУ коливається від 3,3 до 3,5 балів з 5, що не є аж занадто високим показником [44, с.69].

2015-2019 роки – справжня цифрова революція серед студентських спільнот. У опитуванні 2019 року, лише 0,3% респондентів відповіли, що зовсім не користуються соціальними мережами [21]. Усі наші респонденти зазначили, що беруть інформацію переважно з неофіційних ресурсів, створених студентами «бо вона цікавіша, якісніша і об'єктивніша» [40]. У опитуванні 2015 року респонденти чесно зізнаються, що ніколи не чули про такі офіційні медіа в КНУ, як газета «Київський університет», журнал «Нон-стоп», «Кампус-радіо» та «Студент ТВ – усі вони мають менше 2% регулярної аудиторії [40]. У 2015-2017 роках головна студентська соціальна мережа – «Вконтакті». 93% респондентів зареєстровані там у 2015 році. Для порівняння – у «Фейсбуці» сиділи 73% респондентів, а

«Інстаграм» навіть не пройшов у топ, поступившись «Однокласникам» та «Живому журналу». «Лідером думок» став ресурс «KNU students» – його використовують понад 70% з усіх опитаних студентів. Проте навіть цей ресурс поступається за популярністю «КПШlive» – найпопулярнішому студентському ресурсі в Україні [45]. Вплив «лайву» був настільки сильним, що дозволяло його команді вигравати більшість проектів у рамках «Громадського бюджету Києва» (де головну роль грає інтернет-голосування). Цей ресурс також є опозиційним до адміністрації «вишу» [45]. У 2016 році «Вконтакті» тільки посилив свої позиції в КНУ – за даними опитувань там були зареєстровані 93,4% респондентів, тоді як за рік на третє місце вийшов «Інстаграм» з 51% юзерів серед опитаних [41, с.81].

2017 рік значно змінив ситуацію – заборона в Україні соціальної мережі «Вконтакті» позначилась на її аудиторії серед студентів. По різному склалась доля популярних ресурсів – якщо «КПШlive» зберіг свій вплив і надалі, то «KNU students» перестав бути найпопулярнішим ресурсом – перед забороною «ВК» на нього було підписано біля 20 тис. користувачів, тоді коли зараз у «Фейсбуці» – лише приблизно 3 тис. користувачів [45]. Останній, виявився для студентів не дуже зручним, тому естафету від «Вконтакті» прийняв месенджер «Телеграм». Хоча «Фейсбук» за даними 2019 року став лідером за кількістю реєстрацій, то найчастіше протягом тижня студенти заходять саме у «Телеграм». У 2018 році «Студвей» опублікував підбірку телеграм-каналів українських вишів – саме вони тепер уособлювали можливість висунути альтернативний офіційній точці зору наратив [83]. 90% наших респондентів відповіли, що їхня академічна група має чат у «Телеграмі», де її члени обмінюються інформацією [44, с.69].

У якості висновку до матеріалів розділу зазначимо, що держава була і залишається основним стейкголддером змін в університетському середовищі, у тому числі, її рішення суттєво впливають на зміни у повсякденні студентів. Це один з тих рудиментів, що залишається з 1980-х рр. майже не змінним – місцеві вищі навчальні заклади як у 1980-х рр. за УРСР, так і за

незалежної України є гіперцентралізованими, у багатьох питаннях залежними від тих чи інших державних органів. Держава впливала і впливає на розробку навчального процесу, процедуру вступу у ВНЗ, контролює дотримання освітніх стандартів. У 1980-х рр. цей вплив здійснювався не тільки за допомогою адміністративного апарату, а і цілої великої та єдиної легальної молодіжної організації – Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді. Він, на рівні з профспілкою, був єдиною подібною організацією у студентському середовищі.

Водночас, більшість студентів мало взаємодіяли з адміністрацією університету. Для більшості з них її уособлював заступник декана з виховної роботи. Саме йому належала невдячна справа заводити розмови про поведінку і лояльність. Символом переходом до плюралізму в університетах слід вважати поступовий відхід суворих норм поведінка та дрес-коду, що панував у радянських «вишах» – усі наші респонденти відмічають, що норми стали значно легше. Студенти отримали майже повний плюралізм на зовнішній вигляд, хоча це навряд-чи могло зарадити у доволі непрості роки економічної кризи 1990-х рр. При спілкуванні з нашими респондентами стало зрозуміло, що, фактично, непрості умови розпочалися не одразу після розвалу СРСР у 1991 році, а десь так з року 1993 – тоді наслідки болючого переходу до ринкової економіки дали про себе знати. Студентство тоді однаково мало перетиналась як з адміністрацією, так і з органами студентського самоврядування. Більшість наших респондентів зазначає, що воно доволі прохолодно ставилося до «активістів», це підтверджують і інші матеріали, цитовані нами у розділі. Студенти першого покоління незалежної України бачили у цих органах тісний зв'язок з радянським комсомолом, членство там асоціювалась із наміром отримати позанавчальні преференції – отримати можливість офіційно пропускати заняття, «автомати» на заліках чи іспитах. Також у 1990-х рр. ні адміністрація, ні держава не пропонує впроваджувати нові сенси студентського самоврядування. Їм вигідне його фіктивне існування як

незалежного органу, утім, який на практиці виконує усі вказівки і завдання, що були перед ними поставлені. Частина респондентів, що брали участь у такій діяльності, відверто зізнаються, що чітко розуміли умови і були готові до такого обміну, щоб полегшити своє життя у стінах вишу.

Водночас, матеріальні проблеми не дозволяли студентам бути такою активною суспільною верствою, як в останні роки існування СРСР. Ми спостерігаємо, що у 1990-х рр. значно знижується суспільно політична активність студентів – тоді як «студентські активісти першого покоління» вже грають важливу роль у житті держави. Динаміка відновлюється у 2000-ні рр. Студенти знову серед перших учасників протестів – мова тепер вже йде про «Помаранчеву Революцію». Утім спостерігається і зворотній процес – розбудова партійної системи в Україні та прагнення політтехнологів впливати на процесі в країні, використовуючи керовані інструменти громадянського суспільства, роблять з ряду студентів «професійних мітингувальників». Участь у «протестах», «акціях» на стороні різних політичних сил стали одним з тегів, що характеризують студентів тих часів. На такі вчинки штовхало хронічне безгрошів'я – одні наші співрозмовники зізнаються, що готові були виходити за будь-кого, єдине, принципово не стояли за комуністів. Становище в стінах університету тоді було нічим не краще – воно характеризується нашими співрозмовниками як «токсичне», «лицемірне, «показушне». Попри безсумнівні досягнення освітньої системи у вигляді введення Зовнішнього незалежного тестування та долучення до євроінтеграції в освіті – включення України до Болонського процесу – майже зовсім не була реформована система управління ВНЗ та організація навчання. Студенти, які вступали в омріяні виші не шляхом складання непрозорих іспитів, а здаючи ЗНО, бачили великий розрив між очікуваннями і реальністю. Ці процеси співпали з революцією в інтернеті – появою соціальних мереж, які пізніше назвуть «соціальними медіа». Вищі навчальні заклади, щойно опанувавши інтернет-сайти, не прийшли до необхідної присутності сторінки свого закладу у найпопулярніших тоді

соцмережах «Вконтакті» та «Фейсбук», тому вакуум заповнили неофіційні студентські спільноти – вони були відкритими, відвертими і чесно обговорювали процеси у виші, проблеми у навчанні, стосунки з адміністрацією.

Приємно, що саме соц. мережі і активність у них українців є однією з головних передумов Революції Гідності. Студенти зіграли величезну роль на перших етапах протесту, організувавши ходу і страйк, і у подальшому були одними з найактивніших учасників подій. Чверть опитаних нами респондентів, що навчалась між 2014 та 2019 роками так чи інакше брали участь у Революції Гідності. Ідеали, що відстоювались на Майдані Незалежності, значно вплинули і на прагнення до перегляду відносин між студентством та адміністраціями. Цьому опосередковано посприяла і Верховна Рада, прийнявши нову редакцію Закону України про Вищу освіту, яка містила ряд гарантій (у тому числі і фінансових) функціонування студентського самоврядування. Дії студентів у постреволуційний період підтвердили прихильність активного студентства до розбудови студентоцентричної моделі у діяльності ВНЗ.

Розділ III. Матеріальна та нематеріальна сфера студентського повсякдення у 1981-2019 рр.

3.1. Матеріальні потреби студентів ВНЗ

Проблема з житлом і харчуванням завжди була ключовою у повсякденному житті студентів. Ці дві категорії видатків займали від 50 до 80% витрат студентства [37]. Одразу кидається до уваги, що далеко не усі студенти прагнули оселятися у гуртожитку, попри дешевизну даного виду житла (В. Педченко зазначав, що сплачував 25 карбованців на рік [42]). Головним критерієм вибору житла виступали особисті побажання і близькість до університету. Л.Гаврилюк зазначала, що квартиру шукали поруч з інститутом [18]. У ті роки стипендії цілком вистачало на те, щоб знімати кімнату у квартирі. Та ж Л.Гаврилюк сплачувала за квартиру 25 карбованців при стипендії у 75 карбованців (по тих часах більше, ніж її батько отримував оклад на роботі) [18]. Квартиру усе одно прагнули знімати разом, зазвичай жили удвох-утрьох. Побут зазвичай студенти вели разом, організовували графік прибирань, разом купували продукти і інші необхідні у побуті речі. Дівчата намагалися прикрашати свою кімнату картинами чи іншими аксесуарами, але часто такі намагання йшли врозріз із бажаннями квартирної господарки [18]. Загалом конфлікти із володарями житла відбувалися достатньо часто, особливо на старших курсах, коли студенти прагнули водити друзів чи коханих додому [42].

Побут у гуртожитку сприймався студентами, які жили на квартирах або з батьками як такий, що мало сприяє навчанню та нормальному життю. Утім, якщо аналізувати організацію побуту, то кімната у гуртожитку прагнула усупільнити побут так само, як жителі квартири. Студенти відмічали особливу допомогу і єдність студентів гуртожитку: «якщо не знайшли допомоги на третьому поверсі, йшли на четвертий, далі на п'ятий» [37].

Важливою складовою повсякдення було харчування. Більшість студентів могли поєднувати харчування у їдальні з самостійним приготуванням їжі: обід у їдальні з першим, другим і компотом обходився у 35-40 копійок, а ввечері вже самостійно готували у гуртожитку або на квартирі [42]. Зазвичай, студенти готували прості страви – картоплі, каші, їли консервації привезені з дому. Дуже рідко готували суп чи якісь страви з мяса [18]. На свята комбінували звичайне меню з солодким (тістечками або тортами), які коштували недорого, чи йшли у кафе або ресторан [42]. Дуже вагоме місце у культурі харчування студентів займали посилки з дому від батьків. Л.Хмельницька зазначає, що допомога від батьків була фактично єдиним джерелом існування [39] . Багато студентів, які жили недалеко від дому їздили туди щотижня, щоб привозити харчі і інші необхідні речі [18].

Тепер кілька слів щодо одягу. У 1980-х роках у ВНЗ поступово перестали впроваджувати обмеження щодо одягу, тому у другій половині десятиліття студентський одяг став достатньо різноманітним. Популярності у повсякденні набув спортивний одяг, модними як серед дівчат так і серед хлопців стало носити кросівки. [42] З розвитком «челночної торгівлі» у продажу почали з'являтися польські світ ери і водолазки, варені джинси (їх тепер можна було купляти, а не виготовляти), короткі джинсові спідниці. [18] Серед жіночих зачісок модною була коротка стрижка, підкреслена у фільмах, які демонстрували у відеосалонах, дуже модно було фарбуватись у блондинку. З опитування респондентів стає зрозуміло, що у 1990-2000-х рр. часто питання умов проживання було нарізним при прийнятті рішень для вступу у ВНЗ. Так воно залежало від економічної спроможності сім'ї студента, наявності вільних місць у гуртожитку, проживання у тому чи іншому місті знайомих. Так П.Єльник згадує, що коли у 1991 році приймалося рішення щодо місця майбутнього навчання, варіант щодо навчання у Москві довелося відкинути не тільки через складність вступних іспитів, а і через відсутність у столиці родичів та сумніви родини щодо спроможності утримувати сина [21]. Абитурієнти з сільської місцевості

обирали здебільшого регіональні центри саме через відносну мало віддаленість від дому: їхня впевненість тоді значно зростала. Той самий П.Єльник, народившись у с. Гладківка (Голопристанського району, Херсонської обл.) вступає, зрештою, у Херсонський державний педагогічний інститут [21]. А.Єльник (Панкрушина) через схожі мотиви вступає у той самий ВНЗ: попри те, що батьки мали родичів у Москві, обласний центр розглядався як більш прийнятний варіант через близькість до дому [38].

Загалом можна виділити кілька варіантів, вирішення проблеми з житлом. Зокрема це: 1) Проживання на зйомній кімнаті/квартирі; 2) Проживання у студентському гуртожитку; 3) Проживання у родичів. Говорячі про 1990-ті рр., можемо констатувати, що найбільшим попитом у студентів користувалося саме зйомне житло. Цьому сприяли кілька причин. По-перше, відносна доступність житла, особливо на початку 1990-х рр. П.Єльник згадує, що знімав кімнату у приватному секторі в господарки за суму еквівалентну 10 доларам у місяць – «це були невеликі гроші, які могли собі дозволити платити ті, хто отримував стипендію, працював або за навіть мінімальної допомоги батьків» [21]. Багато хто цінував зйомці кімнати і квартири у тому сенсі, що вони на відміну від гуртожитку дозволяли створити особистий простір [18]. Існував і той стереотип, що умови життя у гуртожитку сприяли тому, що студент переставав сумлінно вчитись. «Більшість моєї групи жила в гуртожитку. Я теж трохи жила там, але одразу з'їхала. І правильно зробила: у нас після першої сесії відрахували ледь не всю підгрупу німецько-англійської філології, крім мене і ще одного хлопця... Це через те, що вони гуляли в гуртожитку» [38]. Утім, і у такому вирішенні житлової проблеми існували свої підводні камені: зокрема, дуже часто розчаровували обрані сусіди, не складалися відносини з господарями, приміщення опинялося незручним та таким, що знаходилося далеко від ВНЗ. Проект «(Ви)жити у 1990-х» відмічає, що це було великою проблемою

львівських студентів по мірі зростання міста – інфраструктура не встигала за кількістю іногородніх, що хотіли тут вчитися [1].

Для тих, хто не мав змоги чи не хотів знімати квартиру або не мав знайомих чи родичів у місті, прийнятним варіантом був гуртожиток. Кожний ВНЗ мав на балансі гуртожиток, на поселення туди могли розраховувати студенти. До того ж, 1990-рр. відмічалися завершенням будівництва ряду таких гуртожитків, проєктованих ще за часів СРСР [1]. Проживання в гуртожитку коштувало дуже дешево, один з респондентів згадує, що воно були еквівалентно 35 радянським рублям на рік на початку 1990-х рр. Утім, як ми вже дали зрозуміти, далеко не всі обирали гуртожиток: здебільшого через загрозу навчанню і концентрації [39]. Крім того, багатьом студентам не подобались обмеження, пов'язані з режимом роботи: за великим рахунком, більшість комунальних норм і приписів діяли там ще з доби СРСР [38]. З іншого боку, популярним було і сприйняття рядом студентів гуртожитку, як своєрідного і екзотичного місця. Респонденти відмічають, що практично в усіх факультетах та в усіх ВНЗ «гуртожицькі були особливою кастою, які іншували себе від інших студентів: їх об'єднували неформальні контакти та спільні побутові проблеми. Крім того, життя у гуртожитку сприяло поліпшенню інтеграції у новий соціум [39]. Поширеним було сприйняття цього місця проживання як прекрасної площадки для розваг. Ті, хто жив у місті в батьків, родичів чи на зйомник квартирах часто відвідували гуртожитки на різноманітні свята [21]. В.Шаповал згадує, що романтичні стосунки з дружиною в нього зав'язались як раз у гуртожитку, хоч не він не вона там не жили! [41].

У великих містах, таких як Київ, гуртожиток ставав частиною життя багатьох студентів. Д. Махтаров згадує, що «звичайно ми розраховували на гуртожиток, тоді усіх селили. Плата була смішною, щось в районі 50 грн на місяць (мова йде про 2006-2010 рр. – Д.О.), вона дивувала усіх моїх знайомих, які навчались в інших університетах, це дозволяло колосально економити» [43].

Загалом, вирішення проблеми житла залежала від багатьох факторів: фінансової спроможності родини, образом життя який вони пропагували або такими факторами, як наявність у містечку родичів. Дуже часто спостерігалась ситуація, коли вступаючи у ВНЗ студенти жили в гуртожитку, а на наступних курсах з'їжджали на квартиру: це було пов'язане з поліпшенням матеріального статусу або зміною життєвих пріоритетів.

Так само, як і житло, харчування залежало до безпосередніх проблем, які мали вирішувати студенти. Складно вивести якісь модус харчування студентів, адже усе дуже залежало від матеріального статку, регіону та особистих уподобань. Утім ми можемо прослідкувати ставлення студентів до їжі і харчування, визначивши роль цього процесу у житті студента.

Найперше, дуже сильно відрізнявся процес прийому та приготування їжі у гуртожитку та вдома чи на зйомник квартирах. У другому випадку приготуванням міг займатись як сам студент, так і батьки чи господарка квартири. У гуртожитку цей процес організовувався самостійно. Респонденти згадують, що там діяло своєрідне правило «толоки» (коли у однокурсників чи знайомих позичали гроші або продукти), а також певні комунальні правила – часто особи, які мешкали разом, спільно організовували й прийом та приготування їжі, мали спільну базу продуктів [17]. Аналіз відповідей респондентів дозволили висловити наступну гіпотезу: прийом їжі у гуртожитку втрачав значення ритуалу. Звичайно, це питання потребує детальнішого дослідження, утім ті респонденти, які проживали в гуртожитку, не виділяють прийом їжі у «бюджеті часу» [17]. Фактично, для них це було частиною інакших дій (наприклад, зборів зранку чи відпочинку після занять). Респонденти, які жили вдома чи на квартирі приділяють цьому значно більше уваги, тобто для них він зберігає свою функцію [18].

У 1990-х рр. зі зростанням цін і падінням купівельної спроможності більше значення набувають посилки з їжею з дому. Кожна поїздка додому

почала означати те, що назад везлись певні продукти харчування. Майже усі, хто відповідав на наші питання відмітили, що посилки з дому суттєво доповнювали їхній раціон. У 60% респондентів (ті, чиї родичі жили неподалік), отримували посилки з дому щотижня. Інші користувалися такою можливістю нечасто, утім, посилки час від часу отримували [21]. Традиційно популярним місцем прийому їжі була університетська їдальня або буфет. На той момент комплексний обід (перше, друге, компот або узвар) міг коштувати 5-7 гривень [21]. Утім, важливим показником матеріальної ситуації серед студентства було те, що пообідати там вони могли собі дозволити не більше 2-3 разів на тиждень [41]. Придбати продукти на ринку та приготувати їжу вважалося більш економічно [18]. Утім, на свята студенти традиційно витрачали більше грошей і дозволяли собі відвідати заклади громадського харчування: зокрема дуже популярними тоді були пі церії, які щойно стали з'являтися у великих містах [41].

Очевидно, що питання одягу теж регулювалося індивідуально та у залежності від ряду факторів. Утім, якщо ми спробуємо охарактеризувати цю складову матеріальної сфери, то у нас постають дві сфери, де одяг грав роль:

1)Офіційний одяг (на занятті у ВНЗ); 2)Повсякденний одяг; 3)Святковий одяг. Більшість людей мають у своєму гардеробі чіткий поділ цих груп одягу.

Судячи з аналізу ставлення студентства 1990-х рр., усі і групи наближались одна до одної. Так, вулична мода (джинси, кросівки, спортивний одяг, «лосіни») цілком могли зійти і за святковий одяг, а також були тим одягом, у якому ряд студентів ходили в університет [1]. Оскільки зникла чітка регламентація дозволеного одягу, приписи щодо зовнішнього вигляду зникли. Відмічається, що певне розуміння «академічного одягу та зовнішнього вигляду» зберігалися у адміністрації та викладачів, однак були свого роду неписаними нормами: так, поява у певному вигляді не могла

служити приводом для покарання, але з іншого боку і не особливо віталася. А. Колісниченко, який навчався у КНУ імені Тараса Шевченка згадує, що декан філософського факультету Є. Конверський неодноразово викликав його за себе і сварив за невідповідний зовнішній вигляд. «Зокрема, він говорив про мою довгу зачіску і наказував підстригтись. Крім того, йому не подобалося, що я ходжу в університет з рюкзаком. «Краще і солідніше для студента був би дипломат», - казав він. Ніяких санкцій за це не накладали, але такі придирки, зрештою спричинили те, що я змінив університет» [17]. У такому форматі і відбувалася боротьба за свій власний стиль у одязі. Серед студентства 1990-х рр. велике значення почали набувати «фірми». Так, «якщо людина носила справжній «Левіс», а не підробку чи реальні «адидаси» чи «конверси», то цим демонструвала, що вона багатша за інших» [39].

Важливою матеріальною сферою був транспорт. Витрати на транспорт були невідворотні під час навчання у великих містах, у малих їх можна було уникнути. Початок 1990-х рр. характеризується тим, що транспорт усе ще залишався дешевим. При чому мова йшла не тільки про громадський: В.Шаповал згадував, що часто дозволяв собі їздити в університет на таксі, бо його житло минали лінії громадського транспорту, що йшли до інституту [41]. Утім швидка девальвація національної валюти, яка стала особливо помітною вже у 1993 році, такі метаморфози чим далі, тим ставали усе більш нечастими. У великих містах він мав ще більше значення. «Єдина проблема – добиратись до навчального корпусу в центрі. Ходив автобус, якій постійно запізнювався. Іноді я купував студентські проїзні через старосту, але в основному не було проблемою платити так, я застав час, коли проїзд у наземному транспорті коштував менше гривні» [43]. «Я одразу, як приїхав у Київ, зорієнтувався і купив собі за 94 гривні проїзний на місяць у касі. До того, як ми отримали можливість отримувати пільгові я проїздив на цьому і зекономив значні кошти, тоді як однокурсники катались по жетонах. Безлімітний проїзний тоді коштував 50

грн. Не було проблемою час від часу скористатись наземним транспортом – квиток коштував 1,50 грн. Пізніше, коли ціни зросли, залишитись на місяць без проїзного була велика проблема і удар по фінансах» [43].

Проблема житла залишається однією з головних серед студентів. У 2015-2019 роках ця тенденція абсолютно не змінилась. Місце, де студент живе протягом навчання визначає: 1) його «бюджет часу» протягом дня – важливо, як воно локалізується порівняно з «вишем» і наскільки довго туди добиратись; 2) місячний бюджет – життя у гуртожитку чи дома, в батьків значно заощаджує кошти і дозволяє закривати ними інші потреби; 3) оточення – проживання у гуртожитку, зокрема, формує специфічне оточення і студент часто потрапляє у спільноти і групи, недоступні для нього у інших умовах.

Дослідження центру CEDOS, проведене у 2016 році з метою встановити соціальний портрет українського студента встановило, що більшість з опитаних для початку навчання мали змінити своє місце проживання, але аж 45% переїхали до «вишу» у власній області. 18% приїхали навчатись у сусідній до себе регіон і 34% відправились у віддаленіші регіони. За соціологічними опитуваннями переважна більшість студентів живе вдома, з батьками, або у гуртожитку. CEDOS рапортує про 49% опитаних, що живуть з батьками і порядку 40% тих, хто живе в гуртожитку або винаймає житло, кількість тих студентів, які мають власне житло, коливається у межах статистичної похибки (визначена у 3,5% при 831 опитаних). Витрати на житло в них у середньому склали аж 38% бюджету, але для тих, хто живе у гуртожитку це у середньому 23% [39]. Опитування UNIDOS соціологів КНУ імені Тараса Шевченка демонструє приблизно ті самі тенденції: наприклад, у 2016 році кількість студентів, що проживають в гуртожитку склало 39,1%, тих, хто проживає з батьками – 43,6%. Винамали житло в столиці 9%, а мали власне житло – 7% [41, с.81]. У 2019 результати були відповідно: жили з батьками 39,5%, у студентському гуртожитку – 36,1%, винамали житло – 16,1%, мали власне

житло – 7,2%. Ще надзвичайно цікавою статистикою є те, що понад 38% опитаних провели своє дитинство в Києві і лише 19% приїхали з обласних центрів – як бачимо, питома частка киян, що навчається у КНУ імені Тараса Шевченка значна вища ніж питома частка місцевих жителів у «вишах» по країні [44, с.69].

Тепер звернемося до конкретних прикладів, які ілюструють умови і специфіку житлових умов студентів. Більшість з опитаних нами респондентів відповіли, що живуть в гуртожитку. Головною із переваг, які зумовили такий вибір була названа дешевизна. Сергій Онищук зазначив, що ціна за проживання на місяць складає 520 грн [39]. Євгеній Шатілов розповів, що з 2015 по 2018 роки ціна зростала, принаймні втричі – від більше ніж 200 грн до згаданих 520 грн. «Раніше студентам дозволяли заселитись у гуртожиток за кілька днів до початку першого року навчання. Коли я вступав на магістратуру у 2016 році, щоб мати можливість перевезти речі влітку, потрібно було заплатити за кімнату – я заселявся на початку серпня, тому виклав біля 650 грн за 20 з чимось днів, але в мене принаймні був вибір. Наступного року вступників зобов'язували платити за місяць серпень обов'язково – студмістечко мало певні проблеми з фінансами» [43]. Ціна за проживання у гуртожитках інших «вишів» теж була незначною: респондентка Анна Галета, що навчалась в ЛНУ імені Івана Франка відповіла, що гуртожиток обходився їй у 600 грн в місяць [17], а Костянтин Солодухін, який навчався у НПУ імені Михайла Драгоманова протягом 2015-2017 років витрачав на проживання приблизно 2-3 тисячі гривень на семестр [38].

Дешевизна життя в гуртожитку, утім, часто компенсувалась конфліктами з адміністрацією та умовами проживання. У 2015, 2017-2019 рр. дослідження UNIDOS у КНУ фіксувала, що серед інших аспектів, пов'язаних з гуртожитком, найменше студенти задоволені відносинами з адміністрацією гуртожитків (3,1-3,3 з 5, де 1 – зовсім не задоволений, і 5 – абсолютно задоволений) [43, с.54]. У 2016 році «антилідером» цього

рейтингу стали умови проживання в гуртожитку – 3,44 [41, с.81]. «В гуртожитку були постійні війни і конфлікти за виживання! Коменда (завідувач гуртожитку – Д.О.) селила по 6 людей в кімнату, до того ж, кожного року я переїжджав у іншу кімнату, завжди була загроза, що нас не поселять. Студрада працювала в інтересах адміністрації, це були в основному хлопці-спортсмени, які не захищали інтереси студентів» [39]. Слова респондента підтверджує стаття, що вийшла на «Студвеї» і стосується конфліктів студентів з адміністрацією НПУ – там зазначалось, що на місця в основному претендують найкращі за успішністю та купка активістів, усі інші щороку ризикують втратити місце – «а якщо тебе не поселили цього року, то шанси заселитись через рік – ще менші» [76]. І це враховуючи той аспект, що наявність гуртожитку часто є критичним для студентів, що живуть у інших регіонах, а таких, нагадаємо, більшість. Кількість тих, хто навчається у КНУ та змушений винаймати житло між 2016 і 2018 роками зросла на 40% – причина у рішенні адміністрації студмістечка дотримуватись типового положення про гуртожитку і виконувати норму 15 квадратних метрів. Дуже часто уособленням адміністрації факультету ставав не декан, а заступник з виховної роботи, який відповідав за гуртожитки. З ними ж пов'язувались і санкції – у більшості своїй респонденти відмічають догани та виселення, при мінімальній згадці про відрахування [54].

Умови проживання в гуртожитку суттєво різнились поміж «вишами», але і за даними соціопитувань і наших респондентів, залишають бажати кращого. Звернемось до описів помешкання. У 2014 році на «Критиці» вийшла стаття з трьох частин, де викладачка розповідала про реалії життя ВНЗ і серед іншого – ситуацію в гуртожитках для іноземних студентів. Попри те, що події відбувались за рік до досліджуваного нами періоду, вважаємо, що цей допис прекрасно ілюструє матеріальний стан помешкань: «Інший неприємний сюрприз підстерігає новеньких у гуртожитку. Ті ж посередники показують їм під час агітаційної кампанії

фото двомісних кімнат рівня тризіркового готелю. Але в Україні новоприбулі потрапляють у чотиримісні тісні помешкання блокового типу, з одним душем і двома туалетами на поверсі. У деяких кімнатах живуть пацюки, і ще десь вікна оздоблені такими широкими щілинами, що взимку там можна вижити лише забарикадувавшись ковдрами. Одяг зберігають у валізах під ліжками, бо шафа дуже мала; кухня теж малоприсадатна для того, щоб харчуватися вдома» [68]. Дуже частим явищем після заселення до кімнати був ремонт і переобладнання під свій смак. «Студвей» опублікував статтю під назвою «Гуртожиток: дім чи хостел. Історія шістьох студентських кімнат», де мешканці розповідали про свій побут і ставлення до житла. «Я живу тут уже п'ять років, і те, як виглядає кімната, – моїх рук справа. Коли я тільки приїхала... У стіні була дірка, а шльопки прилипали до підлоги. Але що робити? Знайти недороге житло в Києві проблематично, а тут недорого. Батьки допомогли мені все тут прибрати, ми купили шпалери, пофарбували двері – привели все в нормальний вигляд. Мені здається, що кошти, які ми вклали, – це невелика плата за затишок. Це мій новий дім, де мені було жити ще шість років!», – розповіла для журналіста студентка Наталя. Сестри Ульяна і Оксана от що розповіли з цього приводу: «До нас тут жила дуже нечистоплотна дівчинка. Після себе вона залишила жахливі заляпані жовті стіни та підлогу, яку неможливо було відмити, – довелося відшкріпати від бруду лезом. Батьки тоді сказали: «Не привід засмучуватись, дівчата. На п'ять наступних років – це ваш дім. Ми приведемо тут усе до ладу, вам буде затишно та добре». І ми зробили ремонт. Переклеїли шпалери, купили усілякий дрібний декор. Згодом перевезли сюди з дому більше половини своїх речей. Ми б і kota забрали, але коменданту точно ця ідея не сподобається». Була і інша стратегія, про яку розповідають інші герої статті, Влад, Женя і Сергій: «Коли ми тільки заселялися, нам було якось ніяково, що стіни пусті. І якби тільки пусті, то ще нічого, але ж шпалери зовсім заляпані. Ми оживили обстановку, поклеївши фотки, постери та плакати улюблених футбольних клубів – у нас

тут справжнє протистояння! Ми би, звісно, зробили ремонт у кімнаті самі, нам це зовсім не складно. Але так як не знаємо, скільки нам ще доведеться тут жити, вирішили, що вкладати свої кошти просто не рентабельно» [68].

Ряд аспектів студентського повсякдення залежать від місячного бюджету, яким вони оперують. У 1857 році Енгель сформулював закон, за яким чим більш бідним є індивід, тим більший відсоток його бюджету складали витрати на житло і харчування [43]. Існує стереотип про те, що студенти постійно не мають коштів і потребують додаткової підтримки. Перед тим, як ми зможемо відповісти на питання чи підходить це твердження у повній мірі до студентів, що навчались у 2015-2019 роках, ми маємо визначити, з яких джерел він поповнюється.

Згідно з опитуванням UNIDOS головним джерелом поповнення студентського бюджету є батьківська допомога. У 2015 році так висловились понад 80% респондентів. Другою за популярністю відповіддю стала стипендія – вона є основним джерелом прибутку для понад 63% з опитаних і трійку замикає підробіток під час навчання – понад 33% [40, с. 61]. У 2017 році спостерігалась наступна ситуація: підтримку батьків основним джерелом наповнення бюджету назвали майже 78% студентів, на другому місці стипендія – майже 45% і на третьому, так само, підробіток під час навчання – його обрали майже 44% [42, с. 74]. Для того, щоб остаточно відслідкувати тенденції, ми проаналізуємо опитування за 2019 рік: батьківська допомога зберігає перше місце, але її обрали лише 67% опитаних, тоді як підробіток під час навчання випередив стипендію у якості другого за значенням джерела наповнення бюджету – відповідно, 41,4 та 38,4% відповідей [44, с.69]. Таким чином, попри те, що студентство досі переважно розраховує на батьківську допомогу під час навчання, за 4 роки структура бюджету кардинально змінилась. Студенти КНУ стали більше розраховувати на себе і на підробіток під час навчання.

У цьому контексті усі опитування також запитують респондентів про фінансовий достаток родини. CEDOS у 2016 році отримав

наступні результати: більшість на питання про статки відповіли, що «в цілому на життя вистачає, але купівля певних речей соціального вжитку викликає труднощі» стала найприйнятнішим варіантом для 48%. На другому місці опинився варіант «живемо забезпечено, але деякі покупки (автомобіль, машина) робити поки що не в змозі – 28% опитаних. Варіант «вистачає на харчування та на придбання недорогих речей» обрали підходящим до себе 11% студентів. А от дві крайнощі «можемо дозволити собі все» та «ледве зводимо кінці з кінцями обрали меншість – лише 7 і 1% з опитаних відповідна. Дослідницька команда для зручності поділила їх на 3 групи: «заможні» – 35%, «середняки» – 48% і «бідняки» – 12% студентів. Вони помітили розходження між ними ще на етапі вступу до ВНЗ – «заможніша» група більше користувалась послугами репетиторів та отримували кращий бал випускного атестату. Категорій родини часто співпадають з практичними аспектами повсякдення – там група власників свого житла і тих, хто його винаймає, майже повністю перетинаються [43].

Більшість з опитаних нами респондентів також мають стипендію та працюють додатково. Більшість з них не вказали свій приблизний місячний бюджет. Але з тих, хто ствердно відповіли на це питання, що прикметно, дані зростають у залежності від курсу. «На першому курсі я мала лише стипендію, далі, коли працювала працювати, мій місячний бюджет міг доходити до 18 тисяч», – так охарактеризувала свій бюджет Вікторія Павленко [35]. Переважна більшість вказує менші цифри, але з цілком зрозумілою закономірністю: окрім стипендії їм для нормального життя на місяць потрібні 3-6 тис. грн [32]. Констянтин Солодухін відповів, що розраховував на стипендію та на підробіток, від якого мав від 1 до 5 тис грн. у залежності від періоду [39]. «З першого курсу я отримую стипендію у 1900 грн. Нещодавно з'явилась зарплатня у 6 тис. грн.» – так прокоментував свій бюджет Дмитро Шаповал [42]. «Коли я навчався у магістратурі в 2016-2018 роках мій бюджет був такий: я отримував стипендію – у 2016 році це було трохи більше 800 грн, після

реформи стипендіального забезпечення (коли обмежили кількість тих, хто отримує стипендію 40% за рейтингом), це було 1100-1300 грн у залежності від семестру. Ще 1,5 тис. грн мені щомісячно виділяв хрещений батько – він допомагав мені протягом усього навчання. Батьки компенсували мені плату за гуртожиток – 400-500 грн/місяць. Виходило не більше 3 тис. грн. на місяць, що у реаліях тих років було малувато. Особливо непросто стало у моєму останньому семестрі – злетів зі стипендії і втратив майже третину бюджету. На допомогу прийшов підробіток...» [35].

Харчування займає суттєву роль у життєвому розпорядку. Процес прийому їжі часто був не тільки життєвою необхідністю, але і своєрідним ритуалом, який визначає оточуючі реалії і ставлення до життя. Аналізуючи відповіді наших респондентів ми помітили, що у обговоренні розпорядку дня прийом їжі згадується дуже рідко. В основному про нього говорять раз на день – сніданок [42], іноді згадується сніданок і вечерю [32]. Це свідчить про незначну увагу до цього процесу визнання його рутинним і аж ніяк не ритуалізованим і, до того ж, про ненормоване харчування. Переважна більшість – 70% - з наших респондентів відповіли, що харчуються вдома (гуртожитку) [35]. Лише четверо відповіли, що харчуються переважно у кафе чи ресторанах [37]. Важливу роль у харчуванні студентів грають посилки з дому – майже усі мешканці гуртожитку, з якими ми спілкувались, визнають, що вони складають важливу роль у раціоні – отримували їх періодично [32], ті, хто жили поруч – кожен тиждень чи кілька разів на місяць [21], ті, хто далі – раз на кілька місяців [18]. «Я намагався їздити додому раз на місяць і мені передавали посилку» [35]. У гуртожитку між друзями та сусідами по кімнаті існували практики спільного споживання. «У одному випадку ми їли привезене мною або моїм сусідом дуже довго, в іншому разі – дуже швидко, особливо коли разом з їжею привозили алкоголь. Один з моїх сусідів їздив додому щотижня – він жив у Фастові, інший – кілька разів на рік. Останній раз привіз не менше 10 кг м'яса, у нас був холодильник маленький і більшу

частину його зіпсувалось – було дуже шкода». – розповів Євгеній Шатілов [35]. Але не завжди існувало таке взаєморозуміння у споживанні: «ми спільно купляли лише цукор, сіль побутову хімію, далі кожен був сам за себе» [39].

В одній зі статей «Студвею» мова йде про те, що можна придбати на стипендію. Вона розповідала про кількох студентів, які могли прожити на стипендію або навіть заощаджувати. Студентка Катерина Махиня стверджує: «Їздила додому щотижня – це приблизно 50 грн. щоразу. Одразу відклала необхідні на місяць кошти. У магазин приходила зі списком продуктів. Намагалася не брати того, чого нема у списку. Коли я витратила певну суму на їжу, в мене залишалися якісь гроші – зайвих 20-30 грн. із запланованих». А студент КПІ Данило Соловей прожив місяць за 300 грн – це був своєрідний експеримент. Це було у 2015 році, він публікував усі свої враження, а також меню і дії у пабліку в соцмережі «Вконакті». «Їв усе найдешевше й найдоступніше. Картопля, макарони, яйця, овочі. Варив, смажив, тушив. Супи варив (здебільшого). Ну, і булку із плавленим сирком ніхто не відміняв». Наприклад, останній день його експерименту виглядав так:

1) сніданок: яйце і буряк, приправлені мріями про смажену курку; 2) обід: булочка «Малютко»; 3) купив яйце, бо не лишилося грошей навіть на «Мівіну» чи «Ролтон». «За 10 грн. у Києві можна поїсти в будь-якій їдальні (без м'яса, звісно). Якщо їдальня хороша, то пощастить взяти і перше, і друге», – розповідає Данило [70].

Цей матеріал, разом з іншим, дає зрозуміти і інші необхідні речі, яких потребували студенти. Головним чином, це квитки додому, побутова хімія, роздруківки (для відповідей на семінарах). «Коли я отримала першу стипендію, то розділила фінанси на чотири частини (бо в місяці чотири тижні). Запланувала необхідні витрати – на транспорт, побутову хімію, роздруківки й ін... Зекономити можна на всьому. Великі супермаркети постійно проводять якісь акції, які щотижня оновлюються. Я моніторю їх

наперед, аби розпланувати, які речі можу купити зараз і далі вже не витратити на них більшу суму. Ще часто ходжу пішки, якщо не дуже далеко. Це корисно для здоров'я та економно.» [70]. Попри те, що героїня матеріалу намагалась ходити пішки, як і дехто з наших респондентів [15], транспортні видатки також стали ваговою частиною матеріальних потреб. 80% респондентів відповіли, що для подорожей містом користуються громадським транспортом: або одним видом (наприклад, метро) [15] або кількома [12]. Саморобний довідник, який зробили члени студентського парламенту історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка для абітурієнтів і де говориться про ряд лайфхаків визначає, скільки доведеться витратити на проїздний: у 2016 році за проїздний метро на 46 поїздок студенту довелося б викласти 76 грн, на метро 62 поїздки – 96 грн, безлімітний – 151 грн, а комбінований обійшовся б у діапазоні від 131 до 251 грн [84]. У 2019 році третій випуск цього ж довідника фіксує значно вищі ціни – 145 гривень за проїздний метро на 46 поїздок, 195 – за метро на 62 поїздки, 305 грн – на безлімітну кількість поїздок. За комбіновані довелося б викласти від 285 до 430 гривень [85]. Враховуючи зростання стипендій найбільш популярний проїздний на 62 поїздки обійшовся б у восьму частину звичайної стипендії. Тож втрата проїзного могла у окремих випадках стати справжньою драмою.

Більшість наших респондентів не згадують якійсь суттєвій придбання – очевидно, можливість купити новий планшет чи ноутбук виникала не так часто. По мірі збільшення бюджету від підробіток, очевидно, більшість прикладних речей стають доступними. Але те, без чого ніяк не обійтись – одяг. Два головних висновки, які можна зробити зі спілкування з нашими респондентами: більшість з них, в незалежності від гендерного аспекту, зазначили, що найбільш зручним і модним стилем був спортивний і «кежуал» [32] (джинси, худі, футболки, кросівки) [21] і друге – дуже поширеною практикою було придбання одягу у стоках чи секунд-хендах, при чому без прив'язки до статків і бюджету [17]. Героїня статті

«Студвею» Катерина розповіла авторці, що «Вдягаюся на стоках і секунд-хендах. Там завжди можна знайти багато якісних речей» [70]. Одним зі спостережень стало і те, що стираються межі між одягом на різні випадки – джинси і кросівки стають прекрасним рішенням і на парах і на коктейльних вечірках [35]. Але були прихильники і класичних постулатів зовнішнього вигляду – тут ми зачитуємо спостереження одного з наших респондентів, Сергія Онищука: «джинси, або штани із джемпером, светром, або сорочкою, чи футболкою. Зверху - куртка, чи пальто. Інколи одягав костюм з краваткою. Модні речі, ну я ніколи не був у тренді, а от деякі хлопці вважали модним - підкатувати джинси, чи штани, які мають бути приталені. Все це в поєднанні із сорочкою навипуск та футболкою під нею. Але якогось виразного модного одягу не було. Дівчата теж вдягалися звичайно, головне, аби зручно було. Втім, інколи, одягали вишукані вечірні сукні, якщо якась знаменна подія. Крім того, у весняно-літній період - короткі джинсові приталені шорти із футболкою, чи блузкою» [39].

Кілька висновків до цього розділу: 1) за останні 5 років відбулись суттєві зрушення у ставленні студентів до свого бюджету: якщо у 2015 році вони розраховували на допомогу батьків та стипендію, то нині усе більшу роль починає відігравати власний заробіток, якщо раніше межею, після якою робота під час навчального процесу сприймалась був третій курс, то зараз працювати розпочинають активно з молодших курсів; 2) витрати на житло і харчування складають більшу частину витрат студентів протягом навчального року; 3) ієрархію інших витрат можна представити наступною: одяг (недорогий, часто з секунд-хенду), витрати на квитки, канцелярію, побутову хімію. Купівля дорогих речей (меблі, електроніка тощо) рідко згадуються, отже їхнє придбання є нетривіальною подією.

3.2. Нематеріальні риси побуту студентів.

Останнім часом у наукову термінологію входить поняття «часовий капітал», який позначає час, який студент має провести на навчанні, і час,

який він міг використати за власним бажанням і потребами [66, с. 40 - 42]. Так, студент 1980-х років більше часу присвячував навчанню – або аудиторній роботі або підготовці практичних занять (10-12 годин на добу) [41]. Тобто, враховуючи час сну, на власні потреби залишалось не більше 4-5 годин на день. Як їх використовувало студентство? Здебільшого на відпочинок або на старших курсах усе частіше – на підробіток, студенти дуже часто займалися репетиторством [41]. Студенти збиралися компаніями у когось на квартирі чи в гуртожитку, розпивали алкогольні напої (вино чи горілку), часто разом вибирались у кінотеатр [18].

Дуже важливою віхою у подіях, якими відзначався побут студентів був, зокрема, виїзд у «колгосп» [2]. Можемо констатувати, що такі поїздки зазвичай схвально сприймалися студентами – за роботу преміювали, а такі заходи збирали цілий курс, тому створювали потужну атмосферу єдності, так кооперувалися групи, курси [2]. Дуже точно охарактеризувала атмосферу таких виїздів студентка Волгоградського державного університету Ірина Маркова про свою першу поїздку на «колгосп» у 1980 р.: «Днем – бесконечное морковное поле и душевные беседы над грядками, а вечером – песни под гитару, танцы! Именно тогда и возникла дружба первых студентов ВолГУ, с которой мы живем и которой дорожим по сей день» [2]. Роль виїздів на допомогу народному господарству у трудові у студентському соціумі не тільки 1980-х років, а і взагалі потребує подальшого дослідження.

В. Педченко згадує, що для його курсу головним наповненням усіх суботників була допомога у будівництві одного з навчальних корпусів інституту «там і знайомились та контактували разом з усім курсом» [42]. Загалом ця доба відрізняється більшою відкритістю та лояльністю по відношенню до теми сексу і сексуальних відносин. Вона перестає бути татуйованою у оточуючій культурі, і це одразу підхоплюється студентами – на цю тему дивились фільми у відеосалонах, читали книжки, журнали, вважалося цілком нормальним ділитись досвідом як у чоловічих так і у

жіночих компаніях [18]. Студенти і студентки знайомились зазвичай або під час розважальних заходів, на танцях і дискотеках, які набували популярності у 1980-х рр. Якщо стосунки між хлопцем і дівчиною переростали у романтичні. То вони наврядче уникали обговорення серед однокурсників. Найбільше діставалось «одіозним парам», де або дівчина мала репутацію «не дуже суворої поведінки, або хлопець був питушим чи «Дон Жуаном» [18], утім до більшості пар ставлення було нормальним. Випадки одруження під час навчання відмічають часто, але ставилися до них по-різному [18]. І попри те, що тема гомосексуалізму жодним чином не обговорювалась у суспільстві, тим не менш М. Горб пригадує лесбійську пару, яка жила у гуртожитку м. Миколаєва, які зовсім не приховували свої відносини [35]. Ця проблема теж потребує подальшого розвитку і дослідження.

На відміну від радянських студентів, респонденти, які навчалися у ВНЗ в 1990-х рр., мали нестабільний «бюджет часу» на різних курсах. Якщо на молодших курсах (1-3) більшу частину бюджету займало навчання, то на старших курсах першість перебирала робота [41]. Навчання або робота займали 5-8 годин на день, разом з часом на сон (7-8 годин) та приготування їжі (2 години), на відпочинок залишалось 6-8 годин [38].

Цей бюджет у більшості своїй використовувався для того, щоб читати книги, готуватись до наступних занять, прогулянки. І через економічну ситуацію і через завантаженість, студенти набагато менше почали відвідувати масові заходи (кіно, театри, концерти, танці) [39]. Дуже популярними серед студентства стали походи у відеосалони [18].

Для організованого відпочинку влітку в горах, на природі на морі залишались можливості ВНЗ, які мали свою відпочинкову базу. Так, П. Єльник згадує, що студенти їздили на море у Скадовськ за профспілковими путівками [21]. Однак студенти чим далі, тим більше віддавали перевагу самостійно організованому відпочинку – поїздкою на море «дикунами», гірським походом чи виїздом на озера [21].

Здебільшого, як відпочинкові сприймалися поїздки закордон за обміном та міждержавними договорами. Фактично 1990-рр. першими відкрили можливості таких поїздок, які очевидно впливали на формування кругозору студентів. В. Шаповалов їздив за обміном у Данію, О. Єльник (Петрушина) – у Німеччину [41]. Окремо варто зазначити про тему статевих стосунків у студентському середовищі. 1990-рр. на теренах колишнього СРСР називають часто «сексуальною революцією», коли поступово тема статевих стосунків переставала бути татуйованою, ба більше – ставала дуже популярною і обговорюваною. Якщо у середовищі студентства 1980-х рр. позашлюбні стосунки були поширені, але не обговорювались, то тепер були ледь не найулюбленішою темою серед студентства [17]. Якщо частиною студентів колеги, які вели активне статеве життя раніше засуджувались, тепер ставлення до них почали характеризувати як більш толерантні. Утім, досі табуованою і мало обговорюваною була тема секс-меншин. За свідченнями наших респондентів, таких людей засуджували, рівень обізнаності з темою ЛГБТ-спільноти був дуже низьким [41].

«Нульові» і «Десяті» роки принесли зростання статків більшості українців. Студенти також відчували це на собі, що, звичайно, відобразилось на дозвіллі. Спілкуючись з респондентами, ми визначили три моделі студентського повсякдення. Першу ми визначили умовно як професійно-орієнтовану – студенти, які сповідували цю модель обирали місцем дозвілля музеї, заповідники, поїздки з навчальною метою. «Друга зміна в університеті не дозволяла мені у повній мірі проводити час, як я хотів – я любив ходити у музеї, гуляти Києвом, вивчати місто, а розклад ділив день навпіл» [43]. Більшість студентів обирали розважальну модель – масові заходи, концерт, ярмарки, гастрономічні заклади. «Я мало проводив часу в гуртожитку, був у кампанії, яка любила гуляти, тусити. Ходили на рок-концерти, і платні і безкоштовні, фестивалі, свята, здавалось цьому приділяли меншу увагу ніж навчанню» [43]. Інша модель – комплексна, де дві моделі поєднувались. «На першому курсі відвідував абсолютно різні

події – від відкриття Дрімтауна до балету. Любив і сходити на пізнавальні заходи (але їх у ті роки було мінімум, реально лекторії, зустрічі, презентації були рідкістю), так і прошвирнутись по пабах, ресторанах чи послухати концерт, і те, і те було потрібним» [35].

Святкували кілька студентських свят, на які збирались цілою групою, або навіть курсом. Зокрема, наші респонденти згадують «День першокурсника», «День студента» у листопаді [38]. «Після концерту на День першокурсника усі студенти – і кияни і місцеві – поїхали в гуртожиток. Там усі трохи випивали і після того їхали в орендований клуб. Тоді пам'ятаю, як побачив купа нових людей. Це сценарій усіх свят, які святкувались усіма разом». День факультету пригадується як найбільш масове свято серед студентства: «люди збирались у гуртожитку, хтось виходив на природу компаніями по кілька десятків людей. Реально складно було залишитись осторонь цього двіжняка» [38].

Щодо стосунків між статями, то відбулась закономірна еволюція від «соромних 80-х» – ця тема активно обговорювалась між студентами, не існувало жодних табу. «Коли ще на першому курсі сиділи зі старшими, велика частина смішних історій – епізоди сексу в гуртожитку. Тоді мене це дивувало рівно до того моменту, як опинився на старших курсах і сам розказував подібне зі свіжого. У гуртожитку миттєво усе ставало відомим. У мене були подруги, які спілкувались з багатьма групками, до них стікалась уся інфа та плітки, ну і тому щось таке дізнатись була не проблема. Найекзотичніше, що розповіли – списки геїв і лесбійок гуртожитку. Ну, чомусь зайшла розмова про це і вони все вивалили...Реальною проблемою тих, хто мав стосунки – відсутність особистого простору. Побути разом – ціла операція, коли треба було домовитись з сусідами. Так в мене цілий вечір раз грав у «мафію» хлопець, бо в кімнаті рандеву. Але з іншого боку гуртожиток був місцем сили – мій сусід зустрічався з киянкою і раз в місяць просив нас погуляти подовше

Києвом. І це класна штука, бо з батьками така штука навряд чи проканалала» [35].

Можемо сказати, що у бюджеті часу, через призму якого ми розглядали студентське повсякдення, чим далі до десятих років, тим усе меншу складову у ньому займало навчання. Студенти усе більше розуміли формалізованість і умовність освіти і намагались витратити більше часу для свого особистого розвитку і розваг.

Завдяки нашим респондентам, ми змогли виділити 3 основні форми студентського дозвілля: 1) Дозвілля протягом навчального року [39]; 2) Свята [17]; 3) Канікули [35]. Дозвілля протягом навчального року включає у себе відпочинок після навчання чи роботи та вихідні дні. Відмічається, що слугує у першу чергу для відновлення [37], у другу – для емоційної розрядки [37] і у третю – для саморозвитку [35]. Серед форматів такого дозвілля відмічаються прогулянки з друзями [39], перегляд фільмів і серіалів [32], читання [39], похід у паб з друзями [43], гра у настільні ігри [38]. У попередньому розділі нами відмічалось, що студенти суттєво частіше стали працювати – це не могло не позначитись на дозвіллі. «Зараз я працюю 3 дні через 3 по 12 годин на день, тому денний розпорядок змінився, я не можу як раніше прокидатись о 12.00 і йти в університет [39]».

Університетські ініціативи також прагнуть зайняти нішу студентського дозвілля, що стосується розваг і саморозвитку – так Костянтин Солодухін був засновником «Кіноклубу» у НПУ Драгоманова, який став формою колективного дозвілля студентів [38], а Євгеній Шатілов та Сергій Онищук згадали Історичну дебатну лігу – окрім інтелектуального змагання, вона також стала важливим видом проведення дозвілля на історичному факультеті КНУ імені Тараса Шевченка [35].

Свята у символічному просторі студента посідають надзвичайно важливу роль. Їх теж можна поділити на кілька груп: 1) Державні свята; 2) Університетські свята – зокрема, День факультету, День університету; 3) Вузькоконцетгуальні свята – стосуються невеликої групи студентів і їх

існування не поділяє уся спільнота (наприклад, чиїсь День Народження). Державні свята, зазвичай, супроводжувались вихідними днями, тому загальною практикою на ці дні була поїздка додому.

Університет вибудовував власну систему святкових днів – зокрема, надзвичайної популярності серед істориків КНУ імені Тараса Шевченка набув День історика – неофіційне свято, встановлене на рівні університету, тим не менш, справді об'єднувало факультетську спільноту. «День історика для мене – це масова гулянка з друзями, в гуртожитку чи на свіжому повітрі. Тоді до нас приїжджали друзі з Києва і ми святкували усі разом. Для когось іншого День історика асоціювався з концертом – але не для мене, він був мені не сильно цікавим. Але порушити традицію було непросто – у мій останній рік навчання ми вирішили, що концерту не буде, натомість влаштуємо інтелектуальну гру. За це добряче вислухали від декана, він казав, що «концерт – традиція, і дарма ви це зробили», від студентів ми чули як слова підтримки, так і таке ж непорозуміння. Була ще одна традиція – спільний похід у клуб, проте ось це все ж відумерло. Порівняно із Міжнародним днем студента в листопаді, локальний День історика святкувався у нас значно більш масштабніше» [35]. Система таких свят справді суттєво починає впливати на студентів – так одним з визначальних пунктів конфлікту між ректором НПУ та студентами стала відміна Дня першокурсника – «НПУ Фрешменс» – який за короткий час встиг стати популярним [76].

Канікули, зазвичай, зимові після сесії та літні, є найбільш тривалим часом для відпочинку. Стаття «Студвею» під назвою «Як я проведу це літо» розповідає нам про три головні студентські стратегії як провести довгі канікули: це підробіток, самовдосконалення (літні школи, мовні табори, курси) та відпочинок (оздоровлення, поїздка на курорт тощо). Усі інші варіанти є похідними від цієї великої тріади [53].

На нашу думку, найкраще усвідомити мікрокосм студентства після 2015 року дозволяє велика картина зроблена у 2015 році для

студентського видання під назвою «Shevchenko Post». Це російськомовне видання робив один зі студентів філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Дмитро Чепурний у вигляді інтернет-порталу. Видання не «взлетіло» і припинило своє існування вже наступного року. Але ще у 2015 році його автори бачили перед собою шалені перспективи і з захопленням довелись у Новий рік. Тоді вони зробили велике панно, де спробували умістити усе, що більш-менш, на їхню думку, вартує уваги в університеті. Сайт з оригіналом зображення зник, але нам вдалося виявити його на одній зі сторінок видання у соцмережах, яке досі функціонує (Додаток 1). Робота авторів ще більш вражаюча, коли стає зрозумілим, що навіть частина людей, розміщених на картині – не абстрактні, а цілком конкретні. Те, що теж впадає у вічі – ієрархізація. На зображенні ряд рівнів і шарів, які, найімовірніше, розставлені за їхніми пріоритетами і значенням у житті студентства. На верхньому рівні розміщені кілька навчальних корпусів – кожен з них має характерну і виняткову в очах авторів рису. Першим зліва йде корпус КІМО та Інституту журналістики – на ньому відмічений креативний простір «Планета», що функціонував тоді у його приміщенні. Далі – один з корпусів на Виставковому центрі – з нього звисають бурульки, так обігрується те, що у приміщеннях взимку нестерпно холодно. На ньому афіша – «Тепло, затишно, Wi-fi». Це слоган креативного простору «Читалка», що один з перших почав функціонувати у КНУ. Поруч – головний червоний корпус – на ньому купа написів «красный» – іронія над тим, що тоді будівля доволі сильно вицвітала і ставала рожевою. Під дахом кінець офіційної назва «вишу» теж переправлений на «шеву» – традиційну назву університету у студентському середовищі. У темних вікнах можна помітити ініціативи, що функціонували у Червоному корпусі і стали знаковими для студентства – кіноклуб та Політичний клуб. Доверхує цей рівень Жовтий корпус – там знаходиться інститут філології. Трохи нижче – парк Шевченка навпроти червоного корпусу, ще одна знакова локація. Тут дівчина сидить на

чотирнадцякій лавочці, хлопці ріжуться у шахи на спеціальному майданчику, а пам'ятник Шевченку стоїть у чорних окулярах. Стоять учасники TeDex КНУ – серед них Іван Примаченко, розробник першої української платформи онлайн-курсів «Прометеус». На тому ж рівні кілька музичних фестивалів, що проводились у той рік у КНУ, студенти і викладачі біля виборчих скриньок. Останнє є доволі цікавим – у 2015 році пройшли перші прямі вибори ректора, голови профбюро та голови студентського парламенту. Купкою стоять кандидати-студенти, кандидати на ректорство і голова профбюро університету – бо він безальтернативний.

Простір нижче вже важко ділити на ієрархії – тут купа студентів та викладачів, що представляють конкретні рухи та ініціативи. Тут є і переможниця конкурсу Королева КНУ, і перший український космонавт Леонід Каденюк. Є знімальна група телебачення університету – теж студентського проекту, на який тоді покладали великі надії. Переможці Кубка ректора з КВН з трофеєм. Серйозні учасники бізнес-інкубатора КНУ і суворих ділових костюмах та з ноутбуками, але на хіпстерських пуфіках. Зрештою, у самому низу експозиції під аркою стоїть команда «Шевченко Пост» і люди, які перед тим були визнані людьми року в КНУ – Іван Примаченко, Володимир Бугров, проректор КНУ, та інші.

Чому ми детально зупиняємось на цьому малюнку. Справа у тому, що на нашу думку він являє собою, частково, відображення дійсності – як ми вже казали, тут перелічені реальні кейси, реальні люди, які є частиною простору КНУ, реальні ініціативи, що у той рік організовувались і підтримувались студентами. Але також це і бажаний простір – мирний, доброзичливий та відкритий для усіх. Автри мріють про те, щоб в університеті було стільки можливостей, що там можна було б провести увесь день – і ніби все йде правильним шляхом, бо вже є купа усього. Зайвим буде говорити, що ряд цих колись потужних ініціатив незабаром розділив долю «Шевченко-Пост» – просто зникли. Проте, ця картина демонструє нам розрив із певною традицією, шаблоном. Університет

перестає бути лише аудиторіями для викладання – автори вкладають у нього потенціал стати майданчиком для дозвілля, комунікації, самореалізації. Крім того, цей простіє є студентоцентричним – тут усе важливе лише для студентства. Ця картина з далекого 2015 року якнайкраще десонструє візію університету для сучасного українського студента.

Таким чином, 1980-ті роки ми можемо вважати відносно матеріально благополучними для студентства. Навіть без допомоги батьків чи роботи у позанавчальний час (а вони у більшості своїй були частинами студентського бюджету) отримуючи виключно стипендію можна було прожити, користуючись іншими соціальними гарантіями – зокрема, наявністю гуртожитку. Утім, матеріальні чинники тоді значно впливали на життєві стратегії студентів – система вступу, практично, не давали можливості вступати у декілька закладів одночасно (окрім, хіба що, великих міст), тому треба було обирати максимально реальний варіант і, бажано, ближче до дому, щоб користуватися можливістю підтримки батьків. Цей підхід породив певну систему, яка є актуальною і сьогодні: провінційні виші поповнюють абітурієнти з найближчих периферій (з області або сусідніх областей), жителі великих міст націлюються на республіканські центри, рідше – заклади всесоюзного рівня. Така парадигма залишається усе ще актуальною, хоча її, усе ж, суттєво змінила відсутність загальносоюзної ланки (яку, утім, замінила можливість навчатись у ВНЗ закордоном) та зміна системи вступу, яка дозволяє, не ризикуючи, подавати заявки у кілька ВНЗ. Прикметною характеристикою побуту студентів того періоду є домінування у їхніх витратах сум на основні статті – винаймання житла та їжу. На одяг, розваги та інші витрати витрачалось значно менше коштів. Важливою рисою життєвих стратегій того періоду було прагнення вирішити проблему поселення, насамперед, винайманням житла. Ця послуга за радянських часів коштувала відносно недорого, тому ряд батьків обирали саме такий спосіб. Гуртожитки користувались недоброю славою і від них, за

можливістю, відмовлялись – вважалось, що там неможливо спокійно вчитись.

Непрості умови знову актуалізують значення роботи – частина наших респондентів, які розповідали про свій побут у 1980-х роках теж підпрацьовували, що дозволяло їм збільшувати свій місячний бюджет, але це було не обов'язково – 1990-ті рр. не залишають студентам іншого вибору – інфляція «з'їдала» не тільки стипендію, але і зарплати і накопичення батьків, що не дозволяло їм стабільно допомогати дітям. У тих умовах трохи вільніше могли почувати себе студенти з сільської місцевості – наявність господарства забезпечувала хоча б потребу у продуктах, коли міські студенти не мали цього джерела. На нашу думку, прагнення частини студентів до незалежності, орієнтованість на пошук роботи вже на старших (а те і на молодших курсах) походить саме звідси.

Студентський побут 2000-х років теж можна вважати, у певній мірі «золотим часом». Це був доволі стабільний відтинок у межах усієї країни, для студентів він також позначався непоганими матеріальними умовами. У цей період стабільно зростала стипендія, це, разом із тим, що ціна на послуги в межах університету (проживання в гуртожитку, харчування у їдальні тощо) були ще доволі соціальними, створювали доволі непогані побутові умови. Важливим аспектом цього періоду є повернення гуртожитків як головної локації поселення іногородніх студентів – протягом 1990-х рр. значно зростала арендна плата за квартиру, тому винаймання житла у господарів не було таким вигідним як раніше. Гуртожиток, у той же час, пропонував доволі низькі ціни – це часто корелювалось із доволі примітивними матеріальними та побутовими умовами. Це компенсували ремонтом, який часто робили ще перед поселенням у кімнату. У «нульові» остаточно склалась певна особлива субкультура тих, студентів, що проживали у гуртожитку – це сталося в умовах, коли більшість сімей, зрештою, отримали житло, і в гуртожитку стали жити здобувачі освіти і доволі невеликий прошарок містян. Введення ЗНО, яке усунуло корупційну

складову при вступі на базовий рівень вищої освіти, стимулювало ряд абітурієнтів подавати документи і вступати у «виші», розташовані у великих містах – Києві, Харкові, Львові. «Двійка» головних проблем перетворилася на «трійку» – до житла і харчування додалась проблема проїзду. На початку нульових, з відносно невисокими цінами на проїзд, вона не стояла так гостро, тоді як із зростанням цін за користування транспортом стала значно більш суттєвою. Важливим контекстом студентського повсякдення нульових є значне розширення можливостей у дозвіллі – матеріальна стабільність і зміна конфігурації системи розваг дозволили значно більше часу приділяти увагу розвагам – до традиційних прогулянок, посиденьок у кафе, походів у кіно додаються відвідування концертів, усе глибша зацікавленість спортом та спортивними іграми, гра у комп'ютерні ігри, серед студентів міцно утвердилась клубна культура.

Говорячи про 2015-2019 роки, варто відмітити ще глибшу трансформацію у побуті типового українського студента чи студентки. І це пов'язано не з революцією, а з глобальними змінами орієнтирів серед молоді. До університетів приходить покоління молоді, яке відомі американські соціологи Штраус і Хау хазвали поколінням «Z» (простіше – «зумери»). На їхню думку, це покоління вінчає чотирьохмірний цикл і дуже скоро нас чекають кардинальні зміни у суспільстві. Головна відмінність покоління «Z» – воно повністю зростало і формувалось у інформаційну еру, добу комп'ютерів і гаджетів. Для них характерно сприйняття світу значно більш глобалізованим, ніж для минулих поколінь – адже віртуальна реальність немає меж, тому усі люди є частиною глобальної спільноти з однаковими цінностями. Для «зумерів» характерне піклування про живу природу – серед них є популярними ідеї кінечності ресурсів, сортування сміття, збереження ресурсів, особистісного зростання, зменшення кількості речей, боротьба зі споживанням. Студентство усе більше починає орієнтуватись не на матеріальні блага, а на інструменти вражень –

подорожі, оригінальні вистави, перфоменси тощо. У цей період студентство відчуває себе частиною єдиного цілого більше, ніж будь коли.

Студентство постреволюційних часів можна схарактеризувати кількома тезами: 1) Революція Гідності змінила роль студента у «виші» і змінило конфігурацію взаємодії його з адміністрацією, проте більшість університетської бувальщини досі крутиться навколо навчання; 2) Нинішній студентський соціум складається з багатьох різних груп студентів, головним засобом для комунікації слугують соц. мережі; 3) Студентське дозвілля і розваги умовно поділяється на три групи, кожен компонент має свою мету і зміст.

ВИСНОВКИ

Завершивши написання роботи, ми можемо зробити ряд висновків про характерні особливості повсякденного життя студентської молоді у 1980-2000-х рр. Варто почати із аналізу історіографії, який ми провели, щоб визначити найбільш сприятливу концепцію, яка дозволить висвітлити парадигми повсякденного життя студентства того періоду. Найбільш цікавою для нас виявилась концепція Наталі Лебіної, яка пропонувала висвітлювати тематику повсякденного життя через дихотомію «норма-аномалія», крім того ми застосували підхід мікроісторії, який вже утвердився при дослідженні студентського повсякдення ранніх періодів. Крім того, підхід М.Кругляк, яка запропонувала ділити сфери повсякденного життя студентів на публічну, матеріальну та нематеріальну, знайшов відображення у нашій роботі. Попри досконалість методологічних конструкцій, робіт, присвячених саме повсякденності 1980-2000-х рр. практично не має, що робить цю тему достатньо актуальною для подальших досліджень. Наукові інтереси досить вузького кола дослідників представлені в основному сферою розвитку студентського самоврядування, а також дослідженнями ставленням студентства до оточуючої дійсності через призму соціологічних методів

Передусім зазначимо, що сама епоха зробила значний відбиток на повсякденному житті студентів: початок системної кризи у СРСР, певне зниження якості навчання у вищій школі, зрештою ідеологічні і економічні трансформації у СРСР другої половини 1980-х рр. практично повністю знівелювали ідеологічну складову виховання у ВНЗ: комсомольські збори, цькування з адміністрацією відходили у минуле, контроль перетворився на формальність: студенти отримали свободу ходити на заняття у будь-якому одязі часто не перевірялася присутність, бесіди із представниками адміністрації були формальністю, аніж засобом впливу. Навпаки, ми відмічаємо перші моменти кооперації студентів без ініціативи адміністрації

– створення клубів, гуртків тощо. 1980-ті рр. принесли у студентське середовище нове явище – корупцію, яка поступово витісняла звичний «блат». Не дарма більшість студентів характеризують політику адміністрації, як лояльну. Різко скорочувався процент відрахувань. Утім не можна не зазначити, що більша свобода несла із собою невизначеність – студенти тепер не могли повністю розраховувати на держави, у баченні майбутньому з'явилися нотки песимізму у баченні майбутнього. Побут студентів у 1980-х рр. був синтезом практики минулих десятиліть із явищами, які з'явилися щойно. Зокрема, від 1970-х років залишилась житлова культура та харчування, натомість із матеріальних аспектів дуже суттєво змінився одяг студентства, не останнім часом через слідування іноземним зразкам та появу дешевого одягу із закордону. Трансформації набули міжособистісні відносини – зокрема 1980-ті роки позначені детабуванням сексуальної теми. Вона опиняється у книгах і журналах, демонструється у кінофільмах. Студентська молодь знайомиться із західною термінологією, починає вільніше спілкуватись і обмінюватись інформацією. Окремі студенти відкривають для себе те, що серед молоді присутні і гомосексуальні відносини, утім вони ще жодним чином не аналізуються і не осмислюються.

1990-2000-ні рр. позначені спробами модернізації української вищої освіти. Очевидно, що державна політика у цій сфері сильно впливала на життєві стратегії студентів. Цей період позначений активною нормотворчістю, спробами привести українське законодавство у сфері освіти у відповідність сучасним світовим зразкам. Насправді, усі ці заходи виконувались в умовах відсутності централізованої стратегії бачення української освіти через певний період часу, часто над централізовано і мало враховуючи думку студентів та викладачів і не звертаючи увагу на актуальні світові тенденції. Студенти відповіли на таку стратегію зміною пріоритетів під час перебування у ВНЗ з отримання якісної освіти, яка стане запорукою отримання роботи, на виживання шляхом пошуку роботи, а

навчання у ВНЗ почало перетворюватись у формальність для отримання диплому: спеціальність ставала скоріше «резервним аеродромом», якщо не вийде знайти хорошу роботу.

Що стосується матеріальної сфери студентського повсякдення даного періоду, воно скоріше змінилось ззовні, але стосунки і зв'язки залишалися тими, що функціонували у 1980-х рр. Зокрема, ми спостерігаємо ледь не ті самі рішення у пошуку житла, як і за доби СРСР. Мало трансформувалось і харчування. Найбільше зрушень, певно, торкнулись сфери одягу. Справа у тому, «повсякденний», «парадний» і «офіційний» одяг злились в гардеробі студента у один багатофункціональний варіант. З одного боку, можливість втілити це у життя давала відсутність старих радянських приписів, але цей нормовий вакуум часто не заважав адміністрації просувати власне бачення зовнішнього вигляду студентства.

Студент 1990-2000-х років, на відміну від свого однолітка, який навчався у виші наприкінці існування СРСР прагне, навчатись у ВНЗ, щоб адаптуватись до дорослого життя, не вірить у практичну користь отриманих знань та розуміє позірність усіх реформ і змін, ініційованих державою. Диплом і навчання сприймається як формальність, часто ініціаторами вступу у виш стали саме батьки вступника. Здобувачі освіти приділяють час роботі, розвагам, особлива ця тенденція посилюється з другої половини 1990-х років, усе більш актуальним стає прислів'я «від сесії до сесії живуть студенти весело» – вона символізувало, що час для навчання обмежувався сесією. Також студенти вчилися пристосовуватись до реалій корупції, до трансформації системи, за якої зв'язки важили набагато більше за матеріальні блага. Студенти цього періоду є надзвичайно аполітичними, соціологічні дослідження стверджують, що більшість з них приміряє роль «людини над битвою», чекають, чим закінчиться справа.

Якщо шукати корені активної участі студентів у Революції Гідності, то вони відносяться до 2008 і 2013 років. Наші респонденти до другої половини 2000-х згадує, що студентство було політично індиферентним,

більше того, сприймали мітинги не як елемент громадянського суспільства, а як спосіб заробити. Утім, покоління, яке вступало у ВНЗ за Зовнішнім незалежним оцінюванням і чула про корупцію хіба від батьків стикалась у ВНЗ з неорадянською системою у вишах. Поступ (створення ініціатив, гуртків) не приводив до результату, тому саме студентство стало одним із перших прошарків, які підтримали системні зміни в Українському суспільстві у листопаді 2013 року.

Українське студентство у пост революційний період справді набрало ваги і отримало повне право висловлюватись щодо багатьох питань. Цьому сприяв, з одного боку, досвід і практики, здобуті на барикадах, з іншого – безпрецедентна за масштабами освітня реформа, аналогічної якій ще не відбувалось. Студентство отримало право брати широку участь у житті університетів, обирати керівництво, гарантії існування незалежного і фінансованого самоврядування. Усі ці тенденції сформували багато передумов у трансформації повсякденного життя.

Життєвий світ студентів породив зовсім новий за змістом масив інформації про своє життя. Ці процеси ще потребують свого осмислення, адже дослідження сучасного студентства, як показав аналіз історіографії, знаходиться у зародковому стані, утім вже очевидно, що висновки про студентську повсякденність 2015-2019 років будуть робити, керуючись не зовсім традиційними джерелами. Цифрова революція у житті студентства зумовила той факт, що інформацію про їхню громадську діяльність, харчування, дозвілля ми, переважно, беремо не зі спогадів чи архівних джерел, а зі студентських медіа, інтернет-порталів, соц. мереж та ґрунтовних соціологічних досліджень.

Матеріальна складова студентського повсякдення, з одного боку, продовжує перебувати у полоні однієї і тієї ж парадигми – її визначає витрати на житло і харчування – утім, значно ширшими стали можливості. Студент між 2015 і 2019 роками значно більше, ніж його попередник коли небудь розраховує на себе у плані формування свого бюджету. Саме у цей

період, усе більше студентів мають роботу, яка приносить їм левову частку прибутків у свій бюджет. Утім, стипендія і, особливо, допомога батьків, залишається важливими (останнє – найважливішим) фактором виживання для багатьох з їх числа. Серед переліку інших речей, які визначають студентську повсякдення, звісно, слід відмітити одяг. У цьому середовищі він все менше стає мірилом соціального статусу (ба більше – усе рідше маркує гендер), студентами цінується його зручність, утилітарність і функціональність. Культура «хіпстерів» зробила абсолютно прийнятною купівлю одягу у секонд-хендах чи стоках, проголошуючи, що гроші можна витратити на багато значно більш корисних речей.

Щодо немайнової сфери, то 2015-2019 роки позначила дихотомія прагнення студентів відігравати активну роль у житті свого університету та спроби адміністрації зберегти контроль. Це призводить до багатьох студентських виступів, більше, ніж коли небудь до цього. Водночас, більшість студентів бачить університет у контексті навчання і оцінювання. Спроба вибратися зі своєрідного «паноптикуму» призводить до розквіту різного роду груп і ініціатив – із допомогою соц. мереж, неофіційні ресурси на яких повністю витісняють на другий план вони починають грати найважливішу роль у студентському самовизначенні і навіть формують символічний календар. Звісно, ця робота є лише початком подібних досліджень – перспективою є розширення збирання матеріалів, зокрема тематичних інтерв'ю, фото- та відео артефактів, що значно повніше ілюструватимуть студентську повсякденність у окреслений нами період часу.

Вважаємо за необхідне окреслити у висновках перспективи подальших досліджень, що виникають у сфері студентського повсякдення. Наразі, найважливішим є зібрати інформацію про студентське повсякдення у великій кількості респондентів – у даному дослідженні ми зробили лише гіпотези на підставі інтерв'ю 29 студентів, що навчались у різний час від 1981 до 2019 років. Виникає потреба заснувати усноісторичний чи

антропологічний проєкт для збирання цих даних по всій країні. Важливим є також залучити до роботи соціологів, можливо, створити спільну робочу групу.

Аналізуючи дані досліджень, ми все більше переконувались, що студентство, яке у нашому уявленні часто постає монолітною групою, такою не є. Соціальні дослідження XXI ст. концентруються на репрезентації множинності ідентичностей, розкритті їх, встановленні між ними горизонтальних зв'язків, відмова від ієрархічного ранжування. На шляху українського суспільства до толерантності важливо розкрити різні ідентичності серед студентів: регіональні, релігійні, гендерні тощо.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. (Ви)жити у 90-х. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://90s.lvivcenter.org/>;
2. Воспонимания выпускников. – Ассоциация выпускников ВолГУ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volsu.ru/Vipusnikam/association/memories/>
3. Закон СССР «Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании» від 19 лютого 1973 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex14639.htm>
4. Закон України «Про вищу освіту» від 1.07.2014, 1556-VII. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>;
5. Закон України «Про освіту» від 5.09.2017, 2145-VIII. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
6. Закон України Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні від 5.02.1993 (зі змінами і доповненнями). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>;
7. Університетське дослідження UNIDOS-11. – Київ, 2015. – 61 с.;
8. Університетське дослідження UNIDOS-12. – Київ, 2016. – 81 с.;
9. Університетське дослідження UNIDOS-13. – Київ, 2017. – 74 с.;
10. Університетське дослідження UNIDOS-14. – Київ, 2018. – 54 с.;
11. Університетське дослідження UNIDOS-15. – Київ, 2019. – 69 с.;
12. ЛНУ-95. Спогади та привітання випускників. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://luguniv.edu.ua/?p=8834>;
13. Постанови Кабінету міністрів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3eiJ6Zx>;

14. Соціально-економічний портрет студентів: результати опитування. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cedos.org.ua/uk/articles/sotsialno-ekonomichnyi-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannia>;

Б) Результати польових досліджень:

15. Архів при кафедрі етнології та краєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка (далі АКЕК) Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.1. 5 арк.;
16. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.2. 3 арк.;
17. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.3. 6 арк.;
18. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.4. 6 арк.;
19. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.5. 8 арк.;
20. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.6. 9 арк.;
21. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.7. 4 арк.;
22. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.8. 3.5 арк.;
23. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.9. 6 арк.;
24. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.10. 6 арк.;
25. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.11. 7 арк.;

26. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.12. 7 арк.;
27. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.13. 6 арк.;
28. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.14. 6 арк.;
29. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.15. 5 арк.;
30. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.16. 5 арк.;
31. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.17. 3 арк.;
32. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.18. 3 арк.;
33. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.19. 2.5 арк.;
34. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.20. 6 арк.;
35. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.21. 7 арк.;
36. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.22. 10 арк.;
37. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.23. 11 арк.;
38. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.24. 5 арк.;
39. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.25. 6 арк.;
40. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.26. 6 арк.;

41. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.27. 7 арк.;
42. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.28. 5 арк.;
43. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.29. 6 арк.;
44. АКЕК. Ф.60, П.1. Польові матеріали до теми «Повсякденне життя українського студентства 1981 – 2019 рр. Од. зб.30. 6 арк.;

Література

45. 100 років студентства: 2007-2017. Спецпроект «Студвею» . – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://100.studway.com.ua/2007#rec31086878>;
46. Tom Junes. Euromaidan and the Revolution of Dignity: A Case Study of Student Protest as a Catalyst for Political Upheaval. – [Інтернет-джерело]: режим доступу https://www.academia.edu/27462294/Euromaidan_and_the_Revolution_of_Dignity_A_Case_Study_of_Student_Protest_as_a_Catalyst_for_Political_Upheaval
47. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм у XV-XVIII ст. Том 1. «Структури повсякденності: можливе і неможливе. – Київ: Основи, 1997. – 670 с.;
48. Вища освіта України: порядок денний для реформ. – Київ: KAS Policy Paper, 2017. – 62 с.;
49. Гой Д. Студенти та бюрократія врятовують університети. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/studenti-ta-byurokratiya/>;
50. Гора О. Мітинг драгоманівців: що сталося і до чого тут Порошенко? – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/miting-dragomanivciv/>;
51. Ганьшина Г., Бабаева Е. формирование социальной активности учащейся молодежи вузов москвы в условиях студенческих строительных отрядов:

- опыт 1971 - 1980 гг.//Российские регионы: взгляд в будущее, 2015. – С.52-61;
- 52.Григораш О. Студентське літо: робота чи відпочинок?. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/stud-lito/>;
- 53.Григораш О. Стало дорого жити: запитуємо про витрати студентів. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/stalo-dorogo-zhiti/>;
- 54.Дем'яненко Ольга. Університет ізсередини: антропологічні нотатки (частина 3, «расизм звичайний»). – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://krytyka.com/ua/articles/universitytet-izseredyny-antropologichni-notatky-chastyna-3-rasyzm-zvychnyy?page=3>
- 55.Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. – Київ: «Перун», 2003. – 840 с.;
- 56.Зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів. 2008 р.: Інформаційні матеріали/Український центр оцінювання якості освіти: Уклад.: І. Л. Лікарчук (наук. ред.) та ін. — К., 2007. — 288 с.
57. Ентоні Гіденс. Соціологія. – Київ: Основи, 1999. – 726 с.;
- 58.Красавин И.Т., Щавелев С.П. Анализ повседневности. – М.:2004. – 432 с.;
- 59.Коляструк О.А. Історія повсякденності у сучасній західній науковій традиції//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: «Історія». – 2009. – Випуск 16. – С.231-238;
- 60.Котовская М., Шалыгина Н. Советское студенчество 1970-х годов: проблемы ментальности//Общественные науки и современность. №3, 2013. – С. 152-162;
61. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2015. – С.18.
- 62.Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб.: 1999. – 310 с.;

63. Лебина С. Советская повседневность: нормы и аномалии. От "военного коммунизма" к большому стилю. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 1152 с.;
64. Луценко Є. Стіни не мають червоніти через Портнова. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/cherez-portnova/>;
65. Любаева А. Быт студентов первоцелинников (на материалах Ульяновской и Куйбышевской областей)//Известия Саммарского центра РАН. Т.15. – №5. 2015. – С. 124-128;
66. Молчанова Т. Бюджет времени ленинградского студента в 1950-1960 гг.: построение модели//Вестник СПбГУКИ. – Сентябрь, 2011. – С.40-42;
67. Муравська Д. Освітній інсайд: форми студентського самоврядування у провідних ВНЗ Києва. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/samovriaduvannia/>;
68. Муравська В. Дім чи костел? Історії шістьох студентських кімнат. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/gurtozhitok/>;
69. Нікуліна О. Захист прав студентів в Україні: кейс КНУпротест // KAS Policy Paper. Вища освіта в Україні: порядок денний для реформ. – Київ, 2017. – С.49-52;
70. Олійник А. Скільки грошей треба студентові, щоб прожити місяць?. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/skilki-groshey-treba/>;
71. Плетнев В.В. Студенческие строительные отряды в 1960-1980-е гг. : успехи, трудности, проблемы (на материалах ссо саратовского государственного университета)//Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки, 2008 №59. – С.341-345;
72. Плачкова А. Конфлікт на з'їзді студентського самоврядування: думки сторін. – [Інтернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/konflikt-naziavo/>;
73. Постанова КМУ №992 від 22 вересня 1996 р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992-96-%D0%BF#Text>

74. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280>
75. Расулова О. #НПУректор: ніч перед виборами. – [Интернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/npurektor/>;
76. Расулова О. Усе буде і без вас: що відбувається із самоврядуванням в НПУ. – [Интернет-джерело]: режим доступу <https://studway.com.ua/use-bude-i-bez-vas-npu/>;
77. Рожков А.Ю. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в Советской России 1920-х гг. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 640 с.;
78. Совсун І. Новий порядок денний для вищої освіти в Україні: перший етап змін // KAS Policy Paper. Вища освіта в Україні: порядок денний для реформ. – Київ, 2017. – С.4-13;
79. Сокурянська Л.Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук. Харків, 2007.
80. Тяжельникова В.С. Повседневность и революционные преобразования советской власти // Севостьянов Г.Н. (ред.) Россия в XX в. Реформы и революции. Т.2. М., 2002. – С.80-123.
81. Федорченко Юрій. Реформа вищої освіти: компроміс стейкхолдерів . – [Интернет-джерело]: режим доступу <https://krytyka.com/ua/community/blogs/reforma-vyshchoyi-osvity-kompromis-steykholderiv/>;
82. Шор Марсі. Українська ніч. Історія революції зблизька. – Київ: Дух і літера, 2018. – 264 с.;

83. Юзвін З. Телеграм-канали українських університетів. – [Інтернет-джерело]:
режим доступу <https://studway.com.ua/telegram-kanali-uni/>;
84. Як навчатись і виживати на історичному факультеті: Посібник студента-першокурсника. – Київ, 2016. – 30 с.;
85. Як навчатись і виживати на історичному факультеті: Посібник студента-першокурсника. – Київ, 2019. – 42 с.;
- 86.. Яковенко Наталя. Вступ до історії. – Київ: «Критика», 2007. – 375 с.

Додатки
